

АНАСТАСІЯ
БАЙДАЧЕНКО

Дама
з покритою
ГОЛОВОЮ
Femme couverte

Анастасія Байдаченко
Дама з покритою
головою. Femme couverte
Серія «Орлеанська сага», книга 1

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=38009675

*Анастасія Байдаченко «Дама з покритою головою. Femme couverte»
Серія «Орлеанська сага» Літературно-художнє видання: Фоліо; Харків;
2018*

ISBN 978-966-03-8124-7

Аннотація

Головна героїня роману Анастасії Байдаченко «Дама з покритою головою. Femme couverte» (першого в цій серії) – Маргарита Орлеанська – не просто дама з єдиної збереженої мініатюри, а побожна жінка надзвичайної краси зі своєю долею: мати сімох дітей, майже зразкова дружина в не дуже щасливому і недовгому шлюбі, предмет обожнювання і поклоніння багатьох, але все життя щиро закохана в одного, мимоволі погубленого нею, пережила біль втрат, зраду і ненависть дозвільних пліткарів – довге життя графині було сповнене яскравих подій і переживань. Жінка у круговерті неспокойного Середньовіччя – розваги та молитви, Столітня війна і народження дітей-спадкоємців, дворові світські інтриги та політичні ігри у французько-бретансько-англійському трикутнику, боротьба за владу між бургундцями та

арманьяками і... жертвна лицарська любов до Прекрасної Дами
– все ви знайдете у цій книзі.

Содержание

Дійові особи:	5
Пролог	11
Частина I	95
Конец ознакомительного фрагмента.	129

Анастасія Байдаченко

Дама з покритою головою

Femme couverte

Дійові особи:

Рід Монфорів,

родина герцога Бретонського:

Жан VI (1389—1442) – герцог Бретонський.

Жанна Валуа (1390—1433) – герцогиня Бретонська, дочка короля Франції.

Їхні діти:

Анна (1409 – після 1415), Ізабелла (1411—1442), Маргарита (1412—1421), Франсуа (1414—1450), Катрін (1417 – після 1444), П'єр (1418—1457), Жиль (1420—1450). Артур де Рішмон (1393—1458) – брат герцога Бретонського. Маргарита Бургундська (1393—1441) – мадам де Рішмон, його дружина, сестра герцога Бургундського, вдова за першим

шлюбом дофіна Луї.

Жиль де Шантосе (1394—1429) – брат герцога Бретонського.

Рішар д'Етан (1395—1438) – брат герцога Бретонського.

Маргарита Орлеанська (1405—1466) – сестра герцога Орлеанського, дружина графа д'Етана.

Їхні діти:

Марі (1424—1477), Рішар (1425—1434), Ізабелла (1426—1438), Катрін (1428—1476), Франсуа (1435—1488), Маргарита (1436—1466), Мадлен (1437—1461); байстрючка Жанна (1423—?) – позашлюбна дочка графа д'Етана.

Придворні Бретонського двору:

Олів'є де Пріоле – скарбничий і сповідник графа д'Етана.

Рауль Моро – метрдотель графа д'Етана.

П'єр Гіллар, Жан Пенсон, Жан Пуату, Жан Плюможа – на службі у графа д'Етана. Рене де Бретейль (1392—?) – придворна дама герцогині Бретонської.

Філіпп де Прюнель (1401—?) – паж герцога Орлеанського, пізніше – джура графа де Рішмона, перебував на службі у графа д'Етана.

Марі де Прюнель (1405—1434) – його дружина, придворна дама графині д'Етан.

Їхні діти:

Жан (1421—?), Філіпп (1422—?), Жак (1423—?), Шарль

(1424—?), Анна (1425—?).

Жанна де Белльваль (1380—1439) – вихователька Маргарити Орлеанської.

Месір Коллар – сповідник та секретар графині д'Етан.

Сильвіо – лікар та астролог графині д'Етан.

Анна де Бейі, Франсуаза да Кларсі, Катрін де В'енон, Андреа де Бларю, Жанна де Ретуле, Маргарита де Прей, Клеманс де Треж'є – дами графині д'Етан.

Рід Пантьєврів, що оскаржує владу Монфорів над Бретанню:

Маргарита Кліссон (1366—1441) – вдова Жана де Шатійона, графа де Пантьєвра.

Її діти:

Олів'є (†1433), Шарль (†1434), Жан (†1454), Гі (†1455).

Рід герцога Орлеанського,

**племінники короля Франції Шарля VI,
кузени Шарля VII, троюрідні родичі
Монфорів та герцогів Бургундських:**

Шарль (1394—1465) – герцог Орлеанський, поет, в ан-

глійському полоні з 1415 року, син убитого за наказом Жана Безстрашного Луї Орлеанського.

Філіпп де Вертю (1396—1420) – його брат.

Жан Ангулемський (1399—1467) – брат герцога Орлеанського, в англійському полоні з 1412 року.

Маргарита (1405—1466) – сестра герцога Орлеанського, дружина Рішара д'Етана.

Жан де Дюнуа, прозваний Орлеанським Бастардом (1403—1468) – зведений брат герцога Орлеанського.

Ізабелла (1406—1498) – мадам де Вандом, зведена сестра герцога Орлеанського.

Рід герцога Бургундського,

двоюрідні племінники короля Франції Шарля VI, троюрідні родичі Шарля VII та принців Орлеанських:

Філіпп Добрий (1396—1467) – герцог Бургундський, син убитого під Монтеро Жана Безстрашного.

Маргарита Бургундська (1393—1441) – його сестра, дофіна Франції, пізніше – графиня де Рішмон.

Анна Бургундська (1404—1432) – сестра герцога Бургундського, герцогиня Бедфорд.

Валуа,

королівський дім Франції:

Шарль VI (1368—1422) – король Франції.

Ізабелла (Ізабо) Баварська (1370—1435) – королева Франції.

Луї (1396—1415) – дофін, одружений з Маргаритою Бургундською.

Жан (1398—1417) – дофін.

Шарль (1403—1461) – дофін, пізніше – король Франції

Шарль VII, молодший брат герцогині Бретонської.

Марі Анжуйська (1404—1463) – дофіна, пізніше – королева Франції.

Йоланда Анжуйська (1381—1442) – теща Шарля VII, мати Марі Анжуйської.

Ланкастери,

королівський дім Англії, далекі родичі королів Франції:

Жанна Наваррська (1370—1437) – королева-вдова, мачуха Генріха V, за першим шлюбом – герцогиня Бретонська, мати герцога Бретонського, Артюра де Рішмона, Жиля де Шантосе, Рішара д'Етана та їхніх сестер.

Генріх V (1386—1422) – король Англії.

Катрі Валуа (1401—1438) – дочка короля Франції Шарля VI, дружина Генріха V, королева Англії.

Томас, герцог Кларенс (1388—1421) – брат Генріха V.
Джон, герцог Бедфорд (1389—1435) – брат Генріха V.

Річард (1405—1435) – позашлюбний син герцога Бедфорда, джура герцога Кларенса.

Гемфрі, герцог Глостер (1390—1447) – брат Генріха V.

Пролог

1415

– Дамуазель має поводитися чемно, – від старої няньки віяло вогкістю підвалу. – За будь-яких обставин. Не пручатися волі родини, слова не мовити, допоки до неї не звернуться, і не піднімати очей. І в усьому слухатися месьє де Шантосе, він за вас відповідає, допоки не передасть нареченому.

Холодні, наче з крижаної води, тремтливі вузлісті пальці перевірили, чи всі гудзики на комірі-стійці сукні застібнуто. На висохлому, зморщеному, як печене яблуко, обличчі старої італійки з'явилась подоба усмішки.

– Я знаю. І завжди знала. Хіба у вас були приводи докоряти мені, мадам? – знизала плечима Маргарита та знаком наказала пажу відчинити старезні, всипані павутинням тріщин двері. З дитинства вона була привчена до того, що принцесі не потрібно відкривати рота, коли вона може віддати наказ жестом.

Позолота на дерев'яній різьбі геть потьмяніла та потріскалася, мимоволі нагадуючи про втрачену могутність родини герцогів Орлеанських. За життя покійного герцога його дочка могла вийти заміж за дофіна, спадкоємця французької корони, а тепер шлюб із молодшим братом герцога Бретонсь-

кого вважався вдалою партією.

Принцесу Орлеанську вперше вбрали по-дорослому, служниці заплели коси та сховали волосся під високий білий хорн¹ із перлинами й довгим серпанком. Важка біла сукня сковувала рухи, від темно-сірого брокатного плаща вже втомилися тонкі плечі, але Маргарита ані словом не поскаржилась. Її добре виховали, герцог Орлеанський міг бути певним, що сестра не влаштує сцени у церкві. Хоча їй лише десять років, і довелося брати спеціальний дозвіл у Папи Римського, аби віддати заміж, бо ж наречений доводився їй троюрідним братом. Не кожна дівчина й у п'ятнадцять так добре усвідомлює свій обов'язок, свою долю і своє призначення. *Femme couverte*. Заміжня жінка. Віддана в дружини тому, хто потрібен родині як союзник. До цього її готували з колиски.

Ледь над серпневою зеленню зійшло сонце, мадам де Белльваль вивела свою вихованку надвір, де чекали дормези для подорожі дам та бретонські вершники, які назавжди відвезуть юну сестру герцога з краю, де вона народилася. Надворі стояли її старші брати: Шарль, герцог Орлеанський, замислений, із глибокою складкою на лобі, у незмінній жалобі вже вісім років, відтоді як убили батька, та розряджений, по-паризькому елегантний, завжди усміхнений Філіпп.

¹ Жіночий головний убір сферичної, серцеподібної або дворогої форми із металевим каркасом, обтягнутий тканиною чи мереживом, оздоблений коштовним камінням.

Тут усі дівчата почту – в однакових зелених сукнях, кухні, племінниця Жанна, дами, усі челядники герцогської родини, усі солдати замкового гарнізону. Але Маргарита не знаходила ту, котру зараз, перед розлукою, хотіла бачити найбільше.

– А моя сестра? – нарешті спитала вона самими вустами, озирнувшись до виховательки.

Дочекавшись схвального герцогського кивка, мадам де Белльваль поквапилася за зведеною сестрою принцеси, яку замкнула в ліжниці, щоб та своїми сльозами не засмучувала сердешну ще більше.

У двір вибігла тоненька, як соломинка, дівчинка у простому домашньому платті з розпущеним волоссям, заплакана до задухи і вже безголоса. За нею ледве встигла сердита покоївка та накрила худорляві плечі плащем. От хто вже не переймається етикетом! Маргарита м'яко обійняла сестру за плечі.

– Чому мені не можна поїхати з тобою, Марго? Чому? – схлипнула мала на вухо Маргариті.

– Монсенйор герцог не дозволив... – так само тихо відповіла принцеса.

– Тоді забери це, – ледве вимовила мала ще й досі у владі сліз.

Маргарита побачила маленьку срібну арфу покійної герцогині, своєї матері.

– Але ж ти не мусиш, це твій спадок, Ізабо. Я ж знаю, яка вона тобі дорога. І я не така вправна із арфою, як ти.

– Її високість герцогиня була доброю до мене, я пам'ятатиму це довіку. Я хочу, щоб ти згадувала мене кожного разу, як гратимеш на ній.

Дівчата ще мить дивились одна на одну, тримаючись за руки. Вони були у тому віці, коли рік різниці ще помітний у зрості.

– Прощавай, Ізабо. Я б не любила тебе більше, навіть якби ти була мені рідною сестрою... – прошепотіла принцеса самими вустами.

Маргарита не плакала, вона знала, що не має плакати тут, прилюдно.

А Ізабелла ридма ридала. Зрештою, вона не принцеса, а байстрючка покійного герцога. Їй дозволено.

Маргарита мовчки сіла в дормез², слідом за нею на подушках повмошувалися дівчата її віку, дочки васалів герцога Орлеанського та вихователька, поважна вдовиця, дама де Белльваль, надзвичайно горда своєю новою роллю і тим, що суворя стара нянька принцеси, привезена ще покійною герцогинею з Італії, вже не матиме над нею жодної влади.

– Ось бачите, монсенйоре, – мовив месьє де Шантосе, брат нареченого Маргарити. – Вона навіть сльозинки не зронила.

² Крита широка повозка, в якій зручно спати.

ШАРЛЬ ОРЛЕАНСЬКИЙ

ШАРЛЬ ОРЛЕАНСЬКИЙ КИСЛО ПОСМІХНУВСЯ: ВІН ДАВНО
ВЖЕ ПЕРЕТВОРИВСЯ НА ПОЛІТИКА, А ПОЛІТИК НЕ МАЄ ПРАВА
БУТИ ШЛЯХЕТНИМ. ПРОТЕ СЕРЦЕ ЙОГО БОЛІЛО. СЕСТРА БУЛА
НАДТО ЮНОЮ ДЛЯ ЦЬОГО ШЛЮБУ, ДЛЯ ЦЕЇ САМОТНЬОЇ
ПОДОРОЖІ У ДАЛЕКИЙ КРАЙ, ДЛЯ ГЕТЬ ЧУЖОЇ РОДИНИ,
В ЯКІЙ ЇЙ ДОВЕДЕТЬСЯ ЖИТИ.

Шарль Орлеанський кисло посміхнувся, він давно вже перетворився на політика, а політик не має права бути шляхетним. Проте серце його боліло. Сестра була надто юною для цього шлюбу, для цієї самотньої подорожі у далекий край, для геть чужої родини, в якій їй доведеться жити. Він був певен, що герцог Бретонський поступово позбавить Маргариту всього французького супроводу, тому наказав сестрі до останнього триматися сповідника, мадам де Белльваль та когось із пажів, аби мати змогу передавати вісті. Саме тому герцог дуже довго напередодні розмовляв із духівником принцеси та її вихователькою, даючи настанови, бо занадто добре знав свою ніжну сестру, аби не хвилюватись.

– Із Богом! Їдьте! – нарешті промовив герцог Орлеанський, махнувши рукою. Він проводив тривожним поглядом віконце дормеза, але сестра до нього не озирнулася.

Французький почет важко зрушив з місця, наче дивна тварина – з коней, вершників, заліза, шкіри та деревини дормезів, з довжелезним хвостом. Нерухома, як статуя з білого мармуру, Маргарита сиділа біля віконця дормезу, жадібно вбираючи поглядом розкіш луарського літа, тонкі білі пальці міцно вчепилися в оздоблену сріблом маленьку арфу. Дама де Белльваль мовчки перебирала бурштинові чотки, а дівчата-пересмішниці зі свити стиха шепотіли щось одна одній на вухо.

З боку віконця Маргарити їхали верхи бретонці, але принцеса якось оминала їх поглядом, наче прагнула бачити лише

блиск Луари та зелений оксамит трави. Раптом серед чорно-білих бретонських горностаїв спалахнула зелена пляма – колір Орлеанського дому. Маргарита, отямившись, побачила біля свого віконця джуру герцога Орлеанського, він стягнув зелене барі³ з гаптованими шовком листочками кропиви⁴ і вклонився принцесі настільки низько, наскільки це взагалі міг зробити вершник. Маргарита привітно посміхнулась у відповідь, але не могла згадати імені хлопця.

Прюнель... Філіпп де Прюнель, здається...

Маргарита втомлено відкинулася на гаптовані шовком різнокольорові подушки: кілька ночей вона майже не спала. Від важкого, шитого сріблом та перлами хорна боліла шия, тому Маргарита не роздумуючи стягнула убір з голови. Побачивши, що принцеса засинає, дама де Белльваль знаком наказала юним фрейлінам припинити балачки. Заколісані розміреним кроком коней, дівчата швидко замовкли, але стару мадам де Белльваль сон не брав, вона пильно вдивлялась у скам'яніле обличчя своєї вихованки, якесь на диво нахмурене та суворе, навіть тонкі білі руки, стиснуті в кулаки, проти волі видавали внутрішнє напруження. Маргарита спала погано, вона весь час переверталася з боку на бік, зрештою зім'явши брокатну сукню, подих став рвучким і непевним, уста її нервово здригалися, наче вона хотіла кричати. Мадам де Белльваль знала, що Маргариту часто мучать

³ Головний убір, схожий на берет.

⁴ Кропива – один із символів Орлеанського дому.

страхіття, від самого дитинства. Стара завжди заспокоювала дівчинку, запевнюючи, що це лише страшні сни. Але сама добре знала, що то не сни, а вихоплені з пам'яті спогади. Як не дивно, Маргарита пам'ятала матір, покійну герцогиню Валентину, хоч та померла, коли дівчинці було лише три з половиною роки. Але ніяк не могла зіставити образ змученої жінки у глухій жалобі зі змарнілим обличчям, щільно обтягнутим пожовклою, як старий пергамент, шкірою, з тим, якою уявляла свою матір, такою, якою вона посміхалася з коштовних мініатюр численних книжок, які їй присвячували: стрункою, світлою, наче Діва Марія, розрядженою у брокат і коштовності, як королева Франції, яку одного разу бачила на прощі. Ця страшна висока жінка у жалобі мовчки приходила у найтривожніших снах, ставала над її ліжком та скорботно посміхалась, і Маргарита боялась її до зупинки серця.

Маргарита народилася того буремного 1405 року, коли її батько, Луї Орлеанський, відверто готувався до війни зі своїм ворогом та кузеном Жаном Бургундським. Замок Шато-Тьєррі перетворився на подобу дикобраза⁵ з ордену герцога Орлеанського. Маргарита народилась у передвоєнній моторошній тривожності: Шато-Тьєррі якимось раптово заповнився лицарями, солдатами, дзвоном зброї, пострілами кулеврин; герцогиня Валентина з дітьми та придворними дамами замкнулась у височині донжона, намагаючись зайвий

⁵ Орден Дикобраза – лицарський орден, заснований Луї Орлеанським, батьком Маргарити, у 1394 році на честь народження сина.

раз не виходити надвір та не виїжджати з замку. Герцогиня від нестачі свіжого повітря та рухів ще довго лежала кволою, дочки їй не приносили. Маргарита немовлям була надзвичайно тривожною – ночами весь час кричала, ніби з колиски її переслідували страхіття. Ті страхіття безжально змішувались зі спогадами: жінки у жалобі, страшні та темні, як демони, хоч обличчя знайомі, рідні; кам'яні хрести в обіймах полум'я, божевільні чорні коні, чомусь кров на простирадлах. Маргарита досі не могла сказати, що з нею справді сталося, а що лише наснилося у тривожності ночей.

Дівчина бачила, що її везуть мало не потай, у дормезі без гербів, почет та охорона більше бретонські. Вона добре знала, що так не годиться, що наречену повинен супроводжувати кривний родич, свій почет, що наречений має виїхати назустріч зі свого замку, а місто зазвичай прикрашають, як на свято. А ще дзвони... Вони сповнюють п'янку легкість повітря чистим, радісним співом... Маргарита знала, що так приїхала у Францію її мати, міланська принцеса. Її ж везли тихо, майже ніде не зупиняючись, так везуть викрадену наречену, а не онуку короля. І хоча на її вустах завмерла легка придворна посмішка, у погляді застигла крига, видаючи те, що вона добре розуміє, які знаки поваги мала б отримувати.

Вона і далі їхала мовчки, ні на що не скаржилася, нікому не дорікала, навіть впевнено тримала на вустах легку посмішку, але усе її роздратування і гнів згоряли всередині, не насмілюючись і словом вирватись із її зімкнутих вуст. Ли-

ше коли в анжуйському абатстві Фонтенвро, де жіноча половина почту заночувала, коли за нею закрили двері гостьової келії, Маргарита кинулася на ліжко, вчепилася зубами у грубу полотняну подушку та розпачливо заридала. Ті ридання настільки її виснажили, що дівчина миттю заснула, і чи не вперше за кілька місяців нічні страхіття та жінка в жалобі полишили її.

На четверту добу подорожі раптом ударив сильний дощ. Тепер у дормезі було на диво затишно, і Маргарита вишукувала таємне задоволення у тому, що важкі краплі барабанили по сталевих саладах⁶ бретонців. Коли негода починала їм допікати, бретонці співали своєю дивною мовою, а дамі де Белльваль, призвичаєній до по-французьки вишуканого двору Кохання, бретонські пісні здавалися суцільною лайкою.

– Сердешна моя дівчинка... Вам доведеться звикати до цієї варварської мови.

Звикати... Звикати... Звикати... Вибивали колеса. Почет тим часом повільно залишав Турень. Над ним сумно плакав дощ. Маргарита жадібно дивилася навкруги й боялася зайвий раз мигнути, щоб ніколи не забути пишноти луарського літа. Бо попереду лише скелі, болота, нескінченні зарості вересу, а ще вітер і море – без сумніву, вороже, холодне, зле.

Виснажена нерухомістю в дормезі, Маргарита дивилася на Філіппа де Прюнеля мало заздрісно. Той їхав попереду, острожив коня, коли йому заманеться, і, здається, був спов-

⁶ Шолом, схожий на каску, без забрала.

нений скоріше щирою цікавістю та очікуванням пригод, ніж шкодуваннями та сумом. Авжеж, йому ледь чотирнадцять, він щойно вирвався з-під опіки родини та переляканих квоктань своєї матінки, вдови шамбеллана покійного герцога Орлеанського, та п'ятьох незаміжніх старших сестер, утік від муштри з вічною чисткою зброї та стусанів суворого коменданта Ла-Ферте. От щасливець! Принцеса опустила фіранку і, відкинувшись на подушки, високо підняла голову, проганяючи з широко відкритих очей сльози...

Молода жінка легко зіскочила з високого ліжка із цілою горою маленьких, гаптованих золотом подушечок. Забувши про нічні капці, вона швидко – ніби літала, а не ходила – опинилась перед розпаленим каміном. Червонувате світло охоплювало її фігуру, обіймало палаючою аурою білу шкіру, чорне, як ніч, волосся, довге й жагуче, прикривало її тіло, наче плащ. Рішар заворожено дивився і не міг позбутися думки про те, що Рене схожа на відьму. Всевладну чарівницю, яка приворожує чоловіків, щоб врешті згубити. Раптом вона озирнулася та посміхнулась до замисленого Рішара нестримно сумною, якоюсь жалобною посмішкою.

– Рене, серце моє! – він м'яко обійняв її однією рукою, а другою відкинув за спину волосся, – ви така сумна.

– Ви ж не можете мені заборонити думати про ваше весілля, монсеньйоре, про вашу наречену...

– На Бога, припиніть! По-перше, це всього-навсього заручини. До того ж, Орлеанський дім не при такій владі, щоб во-

на насмілилась ставити мені вимоги. Що між нами зміниться від того, що я одружусь із нею за кілька років? По-друге, вона досі дитя, їй лише десять років. Ще принаймні три роки ніхто і слова не мовить про шлюб та консумацію. А за три роки союз із Орлеанами може стати непотрібним моєму братові, герцогу...

– І ви наважитесь повернути онуку короля? – не вірячи, із гіркою посмішкою запитала Рене.

– Діва її роду недовго сидітиме без нових заручин та шлюбу, будьте певні. Ви ж знаєте, що мені цей союз поперек горла. Я лише молодший син герцога Бретонського, могли б дати мені спокій від цих політичних угод...

Ранкові дзвони бадьоро заспівали приму. Вітряний світанок безжально розлучав наполоханих коханців. Рене трикратно провела Рішара своїми дивними срібними очима: розчарована та вже сповнена ненависті до дівчини, якої ніколи не бачила.

На подвір'ї вже збиралась герцогська свита та списоносці із горностаєвими монфорівськими прапорцями. Почувши галас надворі, Рішар згадав, що мав бути готовим на світанку виїхати назустріч нареченій. Він натягнув кислу посмішку на вуста та покликав шамбелана, аби вратися.

– Ми довго чекали на вас, брате, – роздратовано мовив

герцог Бретонський, викручуючи золоте гаптування свого опелянда⁷, хоча граф д'Етан майже не спізнився. – Ваша наречена скоріше прибуде до Кемперле сама, ніж ви встигнете застігнути всі гудзики на сорочці. Де ваші манери? Ваше славетне бургундське виховання?

Герцог Бретонський був не надто високим на зріст, проте міцної статури. Він трохи кумедно виглядав поруч із статечною, на голову від нього вищою герцогинею. Обличчя герцога вже було геть червоним. Коли щось було йому не до шмиги, в нього червоніли брови та миттю палало все обличчя. Приворні, що давно помітили цю особливість, намагались негайно зникнути з очей його світлості. У темпераменті герцога переважала жовч, реакції його були вибуховими, гнів непередбачуваним та руйнівним, проте й відходив він швидко, особливо у покоях герцогині. Герцогиня, принцеса королівської крові, була жінкою, перш за все, владною та чіпкою до дрібниць. Відколи померла її старша сестра, герцогиня Орлеанська⁸, вона прискіпливо перевіряла, аби в кожному документі, де згадувалось її власне ім'я, було вказано, що відтепер вона старша дочка короля Франції. Жага влади була у неї в крові, для неї було природно до всього на світі мати діло, свої погляди герцогиня ніколи не соро-

⁷ Довге чоловіче вбрання з довгими рукавами, часто оздоблювалось хутром.

⁸ *Ізабелла Валуа* (1389—1409) – дочка короля Франції Шарля VI, старша сестра герцогині Бретонської, друга дружина короля Англії Річарда II, а після його смерті – дружина Шарля Орлеанського, брата Маргарити.

милась висловлювати вголос. Проте герцог цінував її думку, він і сам, бувало, ніяковів від проявів свого монфорівського гніву, герцогиня його урівноважувала. Їх одружили дітьми, коли сам Жан був під опікою герцога Бургундського, жив оточений чужими людьми та наглядачами, вони із Жанною досить швидко зрозуміли, що можуть довіряти лише одне одному та братам герцога.

Рішар д'Етан вклонився, перепрощуючи, але кислої ранкової посмішки йому приховати не вдалося. З жіночого крила Кемпрле з'явилася пихата герцогиня Жанна у супроводі придворних дам, розряджених у шафраново-жовті парчеві сукні та зелені оксамитні плащі, не повертаючи голови, кинула якийсь докір діверу, стиснувши повні, гарно промальовані уста. Рішар вклонився ще глибше, аби не показувати роздратованого виразу обличчя, потім швидко відшукав поглядом Рене, вона байдуже промайнула повз, зачепивши довгим хвостом спідниці його ногу. Різко пахло амброю. Рішар примружив очі, бо ним заволоділа сонливість – цієї ночі він майже не спав. Герцогиня Жанна не вважала за потрібне відповісти бодай кивком на низький уклін свого дівера, а той не надто образився, занурений у неприємні роздуми. Темно-синій оксамитний пурпуен⁹ із золотим гаптованим візерунком й яскраво-блакитна сорочка лише підкреслювали його блідість і тіні під очима.

Нарешті розряджений верескливий шафранно-зелений

⁹ Короткий чоловічий приталений жакет із широкими плечима.

дамський супровід удалося всадовити верхи: процесія важко рушила, вершники їхали поважно та повільно, зважаючи на жіночі сідельники почту герцогині Бретонської. За герцогом їхав гладкий єпископ в бузковому оксамиті, галасливий, як квочка. Звичайно, що такі важливі угоди (а матримоніальні і поготів) не можна укладати без представників церкви, тому герцог змушений був усю дорогу слухати скарги свого єпископа на погані врожаї, недбалих селян та неможливість добудувати монастир із тією пишністю, яку сам духовний пастир і задумав. А ще стогони, що він геть відіб'є собі сідниці.

День був вітряний, небо весь час змінювало настрій, плащі зносило зі спин, і вони розвивались над вершниками, як прапори над військом. А поряд із убраним в яскраво-червоне герцогом Жаном, Рішар у темному здавався вдівцем, а не нареченим. Хоча Рене їхала праворуч від графа, холодна, удавано байдужа та чужа, у нього перед очима все майоріла яскрава шафранна пляма її сукні (зі святковості okazji навіть удовицям наказали вбратись у кольорове), і йому дуже хотілося її обійняти та перепросити на ранок. Проте воля брата чи саме життя його вперто несли туди, де він бути не хотів.

Утома, задуха та млість... Маргарита ледве стримувалась, щоб не лягти... Але ж зіпсується безжально важка, шита сріблом сукня, коси випадуть з-під розшитого перлинами

хорна. Від вимушеної нерухомості тіло налилося свинцевою важкістю, очі злипалися.

За віконцем дормеза – лише скелі й рідка травиця, маленькі криворукі яблуні, всипані дрібними червоними плодами, якісь крихітні білі квіти, а головне – божевільний вітер, що окутує запахом тисячі трав. Ні, не вітер, – вітри. Скільки їх тут? Два, три, десять? Сотні шепотінь, криків, погроз, співів. Вітер зухвало увірвався в дормез і прошепотів щось Маргариті. Вона оскаженіло закричала, наказала зупинитись. Бретонці на чолі свити й не подумали послухатись, але принцеса повторила нетерпляче, голосно, майже істерично. Дормез важко зупинився. Дівчина вискочила і побігла від дормеза, як із пекла. Мадам де Белльваль не встигала за нею.

– Ваша високосте! Ваша високосте!

Маргарита озирнулась, рвучкий вітер зірвав білуватий серпанок з її хорна і жбурнув у небо.

– Прюнель! – поклікала важкотіла дама де Белльваль, задихаючись.

Філіпп квапливо спішився та вклонився.

– Доженіть її високість. Її витівки доконають мене.

Маргарита бігла, підбравши спідниці, трави лоскотали її голі ноги, вітер пестив обличчя. Цей вітер подарував їй раптову й незрозумілу легкість, і дівчині здалося, що вона летить у своєму безжально важкому коштовному вбранні. Лише голосний крик Прюнеля повернув її до реальності:

– Ваша високосте! Що ж ви робите? Вже Кемпрле скоро.

Ваш наречений виїхав назустріч...

Маргарита стонулася, наче її штовхнули в спину, хорн злетів із голови, з гаптування посипались розірвані низки дрібних білих перлів. Знову наскочив рвучкий, пустотливий вітер, слабкі срібні шпильки не тримали важких кіс – за мить зіпсувалась зачіска. Вітер розплітав її волосся: владно і ніжно, як нетерплячий коханець. Філіпп де Прюнель раптом побачив Маргариту такою, як знав у Ла-Ферте: дівчинку з розпущеним волоссям, а не мовчазну пихату принцесу, по-дорослому вбрану. Прюнель схилився, щоб підібрати її зіпсований хорн і раптом почув, як Маргарита глухо прошепотіла:
– Бретонці!..

Філіпп озирнувся і помітив різнокольорову свиту герцога Жана, яку оточували пажі, вбрані у чорно-білі камзоли із бретонськими горностаєвими гербами, та шафранно-зелених дам герцогині. Дама де Белльваль, побачивши, на що перетворився розкішний убір її вихованки, схопилася за серце. Маргарита повільно підійшла до месьє де Шантосе, вклонилася, той узяв її за руку й поважно підвів до високого шевальє у темно-синьому вбранні:

– Мій брат, Рішар Монфор, граф д'Етан – ваш наречений, моя панно.

Геть дитя, попри доросле вбрання... Граф знітився.

– Принцеса Орлеанська. Твоя наречена, брате.

Маргарита схилилась у реверансі, підштовхнутий герцогом Бретонським граф д'Етан поквапився її підняти, уника-

ючи зустрітись очима. Скільки граф потім не намагався, він не міг згадати їхньої першої зустрічі, бо у пам'яті зачепилася лише біла пляма її обличчя та важке срібне гаптування сукні – холодне й колюче. Маргарита знала, що вона повинна висловити свою покору й поштивість до нареченого, герцог Орлеанський написав для неї елегантну промову, яку принцеса вивчила дорогою. Але зараз вона відчувала, що Рішар геть не потребує її присяг. Тому із полегшенням промовчала.

Герцогиня Жанна церемонно розцілувала кухню зімкнутими холодними вустами, обійняла її, назвавши милою сестрою. Хіба ж покійний герцог Орлеанський їй не рідний дядько? Хіба ж її покійна сестра Ізабелла не перша дружина Шарля, старшого брата Маргарити? Дами зашелестіли сукнями, вітаючи майбутню мадам д'Етан, шевальє лінкувато познімали високі капелюхи, прикрашені коштовними брошками, які при дворі короля Франції були не в моді вже років зо три. Маргарита добре тямилу у цьому, її брат Філіпп, попри вічну жалобу та темні кольори, фасони вбрання та капелюхи завжди обирав за останньою модою.

Для принцеси подали маленькі ноші, прикрашені біло-чорними гербами Бретані та блакитно-золотими – Орлеанів. Бліда дама де Белльваль, що не чекала таких вибриків від своєї добре вихованої принцеси, марно намагалась привести до ладу залишки її зачіски та втихомирити власне серцебиття. Бачила б це її стара італійська нянька!

Трохи присоромлена своїм зовнішнім виглядом, Марга-

рита краєм ока дивилась на нареченого. Той їхав праворуч, повільно й мовчазно, як головний плакальник на похороні. Та й чого б це йому виглядати задоволеним: йому підсунули дитину, що увійде в шлюбний вік не раніше, ніж за три-чотири роки, і, дай Боже, іще за рік, якщо пощастить, народить сина. Інакше нащо ті політичні шлюби?

Маргарита встигла помітити, що граф десь такого ж віку, як і її брат Філіпп, у сідельнику тримається дуже прямо, й очі у нього, попри стурбованість і явне незадоволення, привабливі й ласкаві, як темний бурштин. Обличчя графа було виразне, монфорівське: довгий ніс, широке підборіддя та вилиці, уста вузькі, зімкнуті, із впевненою напівпосмішкою, очі доброзичливі, уважні – риси свідчили скоріше про відкритий характер та вміння володіти собою. На відміну від білявих світлооких братів, Рішар мав ясно-каштанове волосся, що трохи закручувалось на кінцях, та темні очі, як кажуть, від матері, проте все одно був дуже до них подібним. Як побачити їх разом: Жана, Артюра, Жилія та Рішара – завжди було зрозуміло, що це рідні брати. Однаково кремезні, міцні, як гриби з-під одного дерева. Молодші троє мали лише по року різниці між собою, а тому, незважаючи на різні та непрості характери, були між собою дружними, ладні були кинутись із голими руками на захист один одного, а до старшого брата, герцога, мали незаперечну повагу.

Кемпрле прикрасили різнокольоровими прапорцями, як на турнір чи коронацію. Люди вибігли на вузькі вулички,

кричали щось своєю дивною, грубуватою мовою, і з їхньої радісної інтонації Маргарита зрозуміла, що її вітають. Їй під ноги кидали якісь невідомі ароматні квіти, дрібні й яскраві, й дівчина не вірила, що цей скелястий край міг породити таке різнобарв'я.

Люди кричали привітання герцогу, блідій гордівливій герцогині, графу д'Етану, сеньйору де Шантосе, їхньому старшому брату, Артюру де Рішмону, який тільки-но повернувся з Парижа, а тому був дуже елегантно вбраний. І Маргариту, яка ще не знала усіх внутрішніх суперечностей герцогської родини й яка звикла до розповідей про чвари у королівській сім'ї, така злагода щиро дивувала. Як і дивувало незвичне і неприпустиме для неї звертання на «ти» між братами, у той час коли її старший брат, герцог Орлеанський, незмінно казав «ви» навіть малій Ізабеллі та Жану, бастардам батька.

У соборі було повно людей, розряджених незвично пиш-но для призвичаєної до жалоби Маргарити. Як же це не схоже на затишок Блуа, Аньєра чи Ла-Ферте, на маленький двір герцога Орлеанського, вічно вбраний у темне. Філіпп колись розповідав сестрі про марнотратний двір королеви Франції, про розкішні учти дофіна, але Маргарита, що зростала у майже збанкрутілому дворі герцога Орлеанського, й уявити собі не могла таких пишнот. Із герцогинею Жанною прийшли вісімнадцять дам її почту у неймовірно багатих жовто-зелених брократних сукнях, усі завішані однаковими коштовностями, замовленими герцогинею. А потім списонос-

ці із горностаєвими гербами на грудях, біло-чорні пажі у коротких плащах, розкішна свита герцога, обтягнуті парчею зі срібним гаптуванням ноші герцогських дітей...

Маргариту перевдягнули у ще одну білу парчеву сукню зі срібною нижньою спідницею й довгими подвійними рукавами, волосся сховали під невисокий біло-срібний хорн, серпанок м'яко огортав підборіддя, двома хмаринками спадав за спину й третьою прикривав обличчя. Це не було у звичаї: до самісінького кінця весільної учти наречена мала бути із розпущеним волоссям, що символізувало її незайманість. Маргариту ж, за згодою герцогів, убрали по-дорослому, а волосся сховали, аби не так впадала в очі різниця у віці наречених. До церкви Маргариту везли на ношах, які оточували тридцятьоро списоносців та тридцять пажів: п'ятнадцять із бретонськими гербами, п'ятнадцять – із орлеанськими. Коло порталу собору на принцесу чекав її кузен, герцог Бретонський, він поштиво вклонився на церемонне привітання Маргарити та повів її до віттаря.

Її наречений уже стояв поруч із єпископом, й дівчина спершу не впізнала його у пишному яскраво-червоному вбранні з важким, усипаним рубінами золотим пасом. Єпископ лагідно з'єднав їхні руки: тремтливу й теплу Маргарити та холодну й нерухому – Рішара. Від запаху ароматичних масел, монотонних співів тонкоголосих хлопчиків-хористів і латинських молитов Маргаритою знову оволоділа втома, як тоді, коли вона сиділа в дормезі. Вона відчула, як холодна

рука Рішара одягнула їй важку, так само холодну обручку на палець. Дивно, як вгадали із розміром: каблучка сіла як улита... В ім'я Отця і Сина... Їх заручили.

– Амінь, – видихнули придворні.

Рішар обережно забрав серпанок із поблідлого обличчя дівчини. Й вона відчула холодний поцілунок десь у щоку та із жахом усвідомила, що все це і насправді відбувається із нею: кам'яний чоловік, який і слова до неї не мовив, і якого вже ніколи не позбутися, біло-срібна сукня, яка так радувала її на початку, а тепер аж душить жорстким високим коміром, чужа скеляста, роздерта вітрами країна, що має стати їй єдиною домівкою. На темно-синіх очах з'явилися сльози, але опущений серпанок вчасно приховав сліди її слабкості та втоми. Але ще до того, як вони повернулися обличчям до присутніх, Маргарита себе опанувала. Зрештою, у світі є набагато гірші речі. Їй – десять, її наречений – молодий хлопець. Коли їй буде чотирнадцять і шлюб буде консумовано, він все ще буде людиною у розквіті сил. Якщо вони й не стануть щасливим подружжям, то принаймні житимуть із повагою до королівської крові, яка в них тече.

Граф д'Етан вивів її з собору, навкруги кричали привітання, герцог Жан щедро сипав золото у натовп і називав Маргариту милою сестрою. Вона не знала, як відповідати на ці знаки поблажливості, й навіть не думала у своїй юній наївності бачити в цьому лише придворну чемність. Тому вона посміхалась слабкою посмішкою, яка здавалася кожному, хто

не здогадувався про її втому, радше стриманою, ніж люб'язною. Ті пишні дами вклонялися їй, називали імена, титули, посади, але Маргарита, як не намагалась, не могла це все запам'ятати.

Святкове приймання пройшло у напівсні, від вина, хоч і добряче розведеного водою, Маргариту хилило до сну, але вона мусила сидіти дуже прямо, вислуховувати привітання й побажання, які спричиняли дружний регіт гостей та гнівні погляди суворої герцогині Жанни. Заручини відсвяткували так пишно, що більшість присутніх до кінця життя були певні, що то і було весілля.

Коли сердешну Маргариту нарешті відвели до ліжниці, вона ледве трималася на ногах. Мадам де Белльваль завісила темно-синій полог, розшитий казковими срібними квітами, та вийшла з покою. Дівчину залишили саму.

Маргарита сіла у ліжку, бо разом із придворними дамами та служницями її залишили втома та сонливість, поступившись місцем гнітючій самотності й холодному, як гадюка, страху. Вона ніколи не спала сама, та ще й у такому великому ліжку. Її зведена сестра, мала Ізабо, завжди спала поруч, і Маргариту полишали страхіття й непевність. Тепер вона сиділа одна у густій темряві пологу, за яким, здавалось, зібрались усі страхи світу. Маргарита сиділа тихо, притамовувала подих, щоб розчути чиюсь моторошну ходу, серце її завмирало, а потім починало колотитись, як у загнаного звіра. Тоді вона покликала мадам де Белльваль і наказала запа-

лити свічку.

Слабке мерехтіння вогника осяяло великий покій, обшитий темно-синім оксамитом, та гобелени із казковими тваринами. Маргарита підвелася з ліжка та підійшла до вікна, віконниці важко зрушили, й у ліжницю увірвались бретонські стоголосі вітри та загасили свічку. Маргарита довго стояла біля вікна, в обіймах тих досі чужих вітрів, потім підбігла до ліжка й розсунула важкий полог. Нічне небо у вікні почало бліднути, вітри співали свої дивні пісні, заколисуючи її. Маргарита вже не боялася. Народжена на світанку, вона завжди позбавлялася своїх страхів із першими променями сонця. Захмеліла від свіжого повітря дівчина швидко заснула.

Їй наснився плескіт Луари, шелест старих дерев навколо Ла-Ферте, квітуча шипшина, оберемки м'яких кульбабок, мрійлива мелодія, яку любила грати на арфі мала Ізабо... Бретонські вітри нашіптували щось на вухо сонній дівчині, але вона чула лише улюблений із дитинства наспів срібної арфи...

Герцогиня Жанна почала опіку над своєю кузиною із того, що призначила їй секретарем вірну людину. Маргарита спершу опиралася, бо писати вміла і сама, а секретарем при ній був її вчитель та духівник, месір Коллар. Проте врешті була змушена пристати на вибір герцогині. Впевнившись, що дівчина особливих турбот не вимагає, герцогиня дала їй спокій, залишивши виховання Маргарити на совісті месіра Коллара

та дами де Белльваль. Щодо графа д'Етана, то він намагався уникати своєї надто юної нареченої, відкупившись нечувано щедрими подарунками. Рішар подарував Маргариті карлика, який умів розрадити свою панну не лише дурними балачками, кумедне чорне цуценя, а ще неймовірні коштовності у витончених узорчастих скриньках. Маргарита чемно подякувала графу та з того дня його не бачила. Із розмов герцогині та її діверів вона зрозуміла, що Рішар поїхав у справах у свій замок Бенон. І, треба визнати, ця новина припала Маргариті до душі.

За будь-якої згадки про бургундців, герцога Бургундського чи бодай когось із його роду обличчя Маргарити набувало сповненого ненависті виразу: уста її сходились у вузьку смужку, погляд кам'янів, білий, ніжний, як пелюстка лілеї, лоб прорізала важка зморшка.

«Добре вихована арманьяцька дівчинка», – задоволено зітхнувши, зауважила герцогиня. На її устах з'явилась хитрувата посмішка, наче вона підбрала ключ до складного замка на скриньці з коштовностями, а тепер насолоджувалася думкою, як примірятиме їх всі перед люстерком. Життя набагато складніше за чорне та біле, арманьяки та бургундці лише інструмент для маніпулювання людьми та досягнення власних цілей: влади та збагачення. Проте вибивати з нижньої голівки Маргарити ці глибоко вкорінені при дворі герцога Орлеанського істини не варто. Так буде легше керувати дівчиною. Герцогиня дитиною забагато часу провела при

дворі батька та на власні очі спостерігала за боротьбою герцогів Орлеанського та Бургундського¹⁰ вже у свідомому віці. Її дядько, покійний герцог Орлеанський, часто програвав через власний запал та небажання розігравати складні політичні схеми. А запал його брався лише з того, що світ він ділив на чорне та біле, і не бажав помічати напівтони. Дипломатія не терпить однозначності та поквапу. Навряд це чемне дитя створить їй бодай якийсь клопіт, думала герцогиня, проводжаючи поглядом Маргариту.

Рене де Рошфор, дама де Бретейль ледве стримувала сльози розпачу, коли придворні обов'язки змушували її перебувати в присутності маленької графині, як називали майбутню мадам д'Етан. Поява суперниці роздмухала найгірші риси її вдачі: жорстокість, злість, мстивість. Щовечора вона отруювала собі життя, вигадуючи для Маргарити найгірші тортури та нелюдську смерть. Від самої думки про те, що колись маленька графиня зійде на шлюбне ложе із Рішаром, сповнювала Рене сказом. Від постійних думок про Маргариту та ревнощів, Рене втратила пильність на службі у герцогині. Здивована герцогиня Бретонська крижаним тоном зауважила на її помилки, а втратити місце в світі Рене не могла собі дозволити. Це означало повернутися у владу родичів покійного чоловіка.

¹⁰ Луї Орлеанського та його дядька Філіппа Бургундського, а потім кузена Жана, який наказав убити Луї в 1407 році.

Ще тринадцятилітньою дівчинкою її віддали за сіра де Бретейля, якому було за сорок. Чи хто зважав на її вік, чи хтось носився із нею, як носяться із цією орлеанською принцесою? Через рік вона народила сина, але він помер одразу після хрестин, а сір де Бретейль відразу ж зажадав наступного. Бог змилювався і прибрав її чоловіка в одній із сутичок громадянської війни арманьяків та бургундців. А юна вдовиця потрапила під пильний нагляд братів свого покійного чоловіка та їхньої надто побожної сестри. Вдовине право Рене було великим, й брати де Бретейль не хотіли випускати зі своїх володінь такий ласий шматок, тому усіма силами намагались завадити шлюб своєї невістки. Лише коли тітка Рене, мадам де Руа, знайшла їй місце при дворі молодій герцогині Бретонської, Бретейлям довелося відпустити її до герцогського двору, надавши їй тим самим волю, про яку вона мріяла із часів свого шлюбу.

Врода Рене швидко зробила її королевою турнірів й трубадурів. Скільки ж пісень славили її сірі у цяточках очі, схожі на розплавлене срібло, її білу лілейну шкіру, підкреслену темним вбранням удови, її чорне, як ніч, волосся! Сама Рене не вважала себе красивою, бо лице її нагадувало формою сердечко, ніс був злегка кирпатим, вуста рідко посміхались. Усі компліменти та співи Рене сприймала спокійно, із тихою задоволеною посмішкою на вустах та тремтливим очікуванням на серці. Вона потребувала захисника, могутнього й знатного, щоб звільнив її від дріб'язкової опіки жа-

дібної родини Бретеїлів, а тому шукала чоловіка серед найперших дворян Бретані. Лавалі, Пантьєври, Монморансі, Ронани... Та коли за нею почав упадати брат герцога Бретонського, молодий Рішар д'Етан, Рене зрозуміла, що всі її хитромудрі задуми зруйновані слабкістю, яку дарує кохання. Хіба ж це вона, сповнена кокетства та холодного розрахунку, ставила вимоги Жану де Монморансі чи Тібо де Лавалю? Вона ж сама ніжність, сама покірність для Рішара. Бажання могутнього захисника чи знатного чоловіка згоріли десь у середині, поступившись примхам графа. Лиш дізнавшись про майбутній шлюб графа, Рене зрозуміла, що найпершим її бажанням було стати мадам д'Етан. А вже потім забути жадібних Бретеїлів, які контролюють її досить скромні витрати, забути своїх пихатих родичів, які без зайвих роздумів віддали її за огидного старого. Забути гордовиті, зухвалі погляди дам, які приходять на учти й бали з чоловіками, та, захищені шлюбом, без роздумів обирають коханців і вбираються у коштовні сукні яскравих кольорів, які лиш підкреслюють їхні страхітливі жовті лиця. А вона ж мусить вбиратися у жалобу. Як вона їй остогидла! Герцогиня Жанна пильно стежить за своїми придворними дамами, за найменшою підозрою у романі з графом д'Етаном Рене могла втратити місце, тому вони ховаються по закутках герцогських замків, губляться на полюванні чи міських святах, вигадують сотні виправдань своєї відсутності, які вже почали набридати Рене. Хіба ж вона прагнула чогось неможливого? Хіба знатність її крові не

гідна шлюбу із братом герцога?

Рене безсило впала на ліжко – страшенно розболілась голова. Весь час болить голова від тих гидких, злостивих думок. Постукали у двері: тричі швидко, двічі – довго. Умовний знак коханців. Але сьогодні на Рішара вона не чекала. Налякана Рене відчинила двері:

– Ви?

– Тихіше, серденько.

Граф д'Етан проковзнув до ліжниці й схопив Рене, вона чомусь м'яко пручалася руками, наче відштовхувала його.

– Ви ж маєте бути у Беноні...

Рішар нетерпляче хитнув головою. Є важливіші речі.

– Англіїці висадилися в Нормандії. Король Англії Генрі обложив Арфлер.

– То буде війна?

– Дофін уже збирає сили.

– А я думаю, чому це ваш брат Артюр де Рішмон збирається в Париж...

– Ви знаєте, що його скоріше цікавить мадам дофіна¹¹.

– Рішаре, ви теж поїдете?

– Хотів би... Та доведеться спитати дозволу мого брата, герцога.

– Він може заборонити? – ледве стримуючи хвилювання, спитала Рене, щиро сподіваючись, що герцог Бретонський

¹¹ *Маргарита Бургундська* – дочка покійного Жана Безстрашного, дружина дофіна Луї.

залишити брата при дворі.

Рішар мугикнув нетерпляче і, здавалось, незадоволено. Півроку тому, після Великодня, його висвятили у лицарі, й тепер графові не терпілося прославити своє ім'я звитягами, яким, певна річ, нема де взятися у мирному спокої Бретані. Попри юнацький запал і мрії про лицарську славу, молодий граф був дуже спокійною людиною. На диво спокійною у запальній родині герцога Бретонського, із морем терпіння, аби вислухати кожную сторону. Тому герцог Жан не боявся відпустити свого брата на будь-які перемовини, та був певним, що той не схопиться за меч, як неврівноважений Артюр де Рішмон, чи не почне чіплятися із викликами до кожного, хто йому не до вподоби, як Жиль де Шантосе. Але герцог Бретонський не знав, що коли Рішара зачепити за живе, то гнів його буде утричі страшнішим за шаленість Жилия чи Артюра.

Герцог Жан сидів замислено й нерухомо, стиснувши голову долонями та витягнувши короткі м'язисті ноги. Вогонь каміна м'яко нагрівав підошви його червоних носатих пуленів¹². Король Англійський, Генріх V, висадився на континенті – тепер дотримання нейтралітету стане недосяжною мрією. Із кожного боку ставитимуть вимоги, відсилатимуть накази, лякатимуть погрозами. Король Франції – божевільний, дофін – незугарне, погано виховане хлопчисько, яке знає лиш розваги й любовні пригоди. Королева нацьковує ар-

¹² Довгоносе середньовічне взуття, часто на дерев'яній підошві.

маньяків та бургундців одне на одного задля власної користі. Король Англії молодий та енергійний, у його посланнях вгадується нестримна воля і бажання діяти. Його молодші брати навіть не думають про поділ влади, бо віддані королю й Англії. А він – герцог Бретонський, він хоче лише незалежності своїх володінь і миру. Король Англії тримає його матір, Жанну Наваррську, заручницею у монастирі, хоч вона доводиться йому мачухою... Король Франції чи дофін, чи королева, чи герцог Бургундський (хто їх там розбере!) завжди можуть всадити ніж у спину, підтримавши цих стерв'ятників Пантьєврів та їхні химерні права на Бретань. І хто тут згадає, що герцогиня Бретонська – французька принцеса, рідна дочка короля? Надто все складно, а ще сильніше заплутано на крові, на шлюбних союзах, на кривій помсті. Як забути про образи, коли вони, як сім'я, проростають у дітях, зачатих на шлюбних ложах ненависті?

Годі, він збожеволіє від цих міркувань! У нього одна мета – незалежність і мир у Бретані. Він не може залишити своїх дітей у божевіллі громадянської війни чи конфлікту з Англією, герцог досхочу напився цього всього ще дитиною. А ще він мусить порадитись із Жанною. Герцог Бретонський підвівся і вже хотів іти до герцогині, але у цей час паж оголосив, що граф де Рішмон та граф д'Етан просять герцога прийняти їх.

– Кажіть швидше, я не в настрої, – нетерпляче кинув нахмурений герцог Бретонський.

– Я прошу дозволити мені приєднатись до королівської армії, – почав де Рішмон.

– Хто веде військо – дофін чи конетабль? – спитав герцог замислено.

– Не знаю, брате. Але я мушу бути там.

– Дозволь і мені, Жане, – попросив Рішар, не зводячи очей зі старшого брата.

– Тобі – ні.

Бурштинові очі графа гнівно блиснули, проте висловити своє роздратування вголос він не насмівся.

– Але чому?

– Бо я не знаю, на чиєму ми тепер боці, брате. Коли один Артюр битиметься за Францію, це не викличе подиву, бо він служить у дофіна. Та якщо усі мої брати воюватимуть проти Англії, король Генрі може заподіяти шкоду нашій матері¹³, щоб повернути нас до союзу з ним.

– Він не посміє! – в один голос скрикнули молодші брати.

– А я вже геть непевний, що не посміє. Артюре, їдь із Богом, а ти, Рішаре, залишайся. Це мій наказ.

– Брате! Граф де Невер і граф де Сен-Поль, хоч і рідні брати Жана Бургундського, збирають своїх васалів, щоб воювати на боці Франції. Герцог Орлеанський іде на англійців, хоча його молодший брат уже три роки у них в заручниках.

¹³ *Жанна Наваррська* – герцогиня-вдова Бретані, мати герцога Жана, Артюра де Рішмона, Рішара д'Етана, друга дружина англійського короля Генріха IV, мачуха короля Генріха V.

– Я свого рішення не зміню. Рішаре, ти єдиний із нас, у кого вистачить терпіння й розуму вести дипломатичні переговори. І як мені не боляче визнавати, це нам скоро знадобиться.

– Брате, у Нормандії обложили Арфлер, а ми замість того, щоб надати місту допомогу, відсиджуватимемось, як лиси в норі.

– Це не наша війна, Рішаре! Не наша!

Герцог Бретонський захитав головою. Як же остогидло борсатись між ворожими сторонами у пошуках миру! Безкінечно пояснювати щось своїм братам, хоч Артюр відверто тримає сторону арманьяків, а Жиль – бургундців. Він мусить порадитись із герцогинею... Мусить...

Ранком наступного дня Артюр де Рішмон із великим загоном полишив Кемпрле. У Парижі на нього чекало, хай і коротке, але таке омріяне побачення із мадам дофіною, Маргаритою Бургундською.

Разом із ним поїхав щасливий до нестями юний джура, що супроводжував почет принцеси Орлеанської до Бретані, Філіпп де Прюнель, якого герцог віддав у служіння своєму братові. Як і кожен хлопчак його віку та роду, Філіпп прагнув звитяг, мало розуміючи, що таке війна. Прюнель виріс при дворі герцога Орлеанського і, попри непогану фізичну форму та вправність із конем на зброєю, морально був більше готовий до турнірів та Двору кохання, ніж військових походів та справжніх боїв. Тобто до того світу, який став ре-

альністю після вбивства Луї Орлеанського.

Вересень промайнув швидко у щоденних звітках про маневри англійців. Дофін Луї скерував усі французькі сили на Вернон. Ситуація ставала критичною, через два дні після свята Богородиці благословенний король Шарль змушений був винести орифламу¹⁴ з абатства Сен-Дені, що для кожного француза означало лише одне: війна, яка здавалася химерною загрозою, стала нестримно реальною. Блідий, передчасно постарілий король Франції безсилим висохлимими руками тримав орифламу, сльози котилися по його зморщених жовтих щоках, люди падали на коліна і ридали. Дофін, на диво серйозний і на диво тверезий, упав на одне коліно й поцілував королівський прапор. Біда розряджена королева Ізабо байдуже і відверто нудьгуючи, спостерігала з висоти своїх оксамитових нош. Принци крові, герцоги, найродовитіше дворянство зібралось, щоб виступити проти англійських загарбників.

Новини з Нормандії не радували. Обложений Арфлер, сподіваючись на допомогу, просив короля Генрі про перемир'я до шостого жовтня, пообіцявши відчинити міські брами перед англійським військом, якщо допомога не встигне. Король Англійський, порадившись із братами, дав Арфлеру лише п'ять днів, по закінченню яких місто здалося на ласку переможців. Увесь шлях англійського війська в Нормандії

¹⁴ Головний військовий прапор Франції.

був залитий кров'ю, завалений мертвими тілами, оповитий криками і плачем.

Радість англійців затьмарювали значні втрати, які зробили неможливим запланований рейд на Гієннь, тому англійці вирішили рушити на північ, до Кале. А через чотири дні після здачі Арфлера король Генрі відправив дофіну Луї герольдів із викликом на двобій, яким пропонував вирішити їхню суперечку (під якою розумів законне право на французький престол), але належної відповіді не отримав. Висміявши із братами таку недолугу поведінку спадкоємця французького престолу, король Генрі навіть не уявляв, що вісімнадцятирічний дофін лежить при смерті. Раптовий серцевий біль, який нерідко переривав божевілля учт та розваг у королівському палаці, знову заволодів кволим тілом принца. Королева помітно заметушилася: на Луї було легко впливати, даючи йому гроші і вродливих жінок, влади й участі у державних справах він не хотів. Якщо з ним щось станеться, її другий син, Жан Туренський, надто прив'язаний до бургундців, до того ж, вдачу мав нелегку. Тому королева щедро сипала золото церквам і монастирям, наказуючи молитись за одужання молодого принца, й сиділа коло ліжка сина значно довше, ніж його нелюба дружина, пихата Маргарита Бургундська. Попри щирі молитви та турботу королеви, його високості дофіну не легшало. Він почав відхаркувати слиз із кров'ю й так сильно пітнів уночі, що на ранок доводилося повністю міняти постіль. Її величність вже із неудаваюю тривогою спо-

стерігала за агонією свого третього сина. Він лежав днями у ліжку під червоним балдахіном із гербом, сіро-білий, наче мрець, зрідка сухо кашляв. Та коли вже заходився, то кашляв годинами, аж гавкав, і тільки якісь мавританські ароматичні свічки, коштовні, як амбра, повертали йому подих. Біля ліжка весь час стояла(бо королева сиділа) улюблениця принца, Б'єтта де Кассінель, на її видовжених до скронь світло-сірих очах тремтіли сльози, тонкі білі руки вона тримала на ледь округлому животі. Дофін, вже безсило мовчазний, не зводив ласкавого погляду з її ледь розповнілого стану, він добре розумів, що тої дитини йому вже не побачити. Його нелюба дружина Маргарита Бургундська, вся в чорному, наче вже вдова, молилася у кутку. Дофін не хотів її бачити, як лиху вісницю. Навіть молилась вона так само погордливо, як і все робила в своєму житті, голову тримала високо, наче не благала про милосердя, а вимагала те, що їй належить за правом. Якби ж принц знав, що так мало років йому судилося, хіба ж він витратив би на дружину бодай одну ніч?

Про двобій із англійським королем вже не йшлося. Королева замовила меси, сповідник дофіна вже не залишав його ані на мить.

Тим часом військо конетабля Франції Шарля д'Альбре швидким маршем наближалося до англійців. З Руана виступили головні французькі сили. Розвідники герцога Йоркського доповідали, що французів уже в три рази більше, а ще не всі сили зібралися. Казали, що герцог Орлеанський, гер-

цог Брабантський та військо від герцога Анжуйського досі на підході. Йшов безкінечний жовтневий дощ, англійська армія вже кілька днів нормально не їла, а взяти провіант не було де. Багато солдатів мучилися від дизентерії, бо намагались втамували голод сирими грибами, жолудьми та каштанами.

Марно сподіватись на диво! Король Генрі вже ставився поблажливіше до можливості дипломатичного вирішення суперечки. Він уже кілька разів обговорював із братами можливість відкупитися від французів за безпечне повернення до Кале. Та перш ніж він встиг відправити посланців, конетабль та французькі герцоги самі запропонували за сто тисяч екію повернення захоплених норманських міст та відмови від подальших зазіхань на корону Франції. Для людини із гординою короля Генрі ціна була неприйнятна.

Паж влетів у намет короля Генрі й упав на коліна. Той тривожно впився в нього темними очима.

– Говори!

– Ваша величносте! Герольди від конетабля Франції, месіра д'Альбре.

Король Англії озирнувся до своїх братів, шукаючи підтримки: спершу – до розсудливого, усією манерою триматися схожого на величного шляхетного птаха, Бедфорда, потім – до нетерплячого, нестриманого, але надто привабливого Кларенса, улюбленця придворних дам та шукачів пригод. Бедфорд напружився, наче чекав нападу чи принаймні неприємної звістки, Кларенс вже був розохочений, як моло-

дий півень перед бійкою.

– Проси!

Увійшли троє юнаків, важкі обладунки були прикрашені блакитними кірасами з королівським гербом. Шоломи із високими плюмажами вони тримали в руках, віддаючи шану королівському титулу Генрі V. Довгі червоні плащі тягнулися шлейфом, як на жіночих сукнях. Кларенс ледь стримував презирливий сміх.

Уклонитися низько герольдам не дозволили панцирі, король Генрі нахмурився, але мусив задля успіху перемовин стримати роздратування. Він знаком дозволив посланцям говорити.

– Могутній королю Англії! Шарль д'Альбре, із ласки Божої конетабль Франції, має честь повідомити, що із ним двадцять п'ять тисяч війська, і він має намір дати бій до того, як ваша величність досягне Кале.

– Годі, – наказав король, не бажаючи вислуховувати куртуазні фрази, які більше годилися для лицарського турніру, ніж для війни.

Із низькими церемонними поклонами герольди залишили ковану залізом рукавичку конетабля. Король ще мить вагався й наказав Кларенсу підняти її. За звичаєм герольдів потрібно було щедро нагородити, але англійці були у скрутному становищі, тому король віддав посланцям свій золотий ланцюг та дві каблучки, аж тоді дозволив піти.

– Що скажете? – спитав король, упавши у похідне крісло

під червоно-золотим балдахіном.

– Якби французи не слідували за нами, можна було б спробувати продертись до Арфлера та зачинитись у місті, викликавши тим часом допомогу з Англії... – мовив Бедфорд, щось прораховуючи.

– Якби ж *не*, мій обережний брате! – глузливо усміхнувся Томас Кларенс, показавши хижацький вищир.

Сіро-зелені очі Бедфорда гнівno кресонули брата. Між братами англійського короля, такими дружними на полі бою чи в щирій відданості його величності, часом спалахували суперечки, а дітьми вони часто добряче билися, незважаючи на те, хто – сильніший, хто – слабший, а хто – батьків спадкоємець. Кларенс, солдат до мозку кісток, хотів бою, лише в бою він жив на повну, лише так він був щасливий. Бедфорд думав про співвідношення сил, про виснаженість солдатів хворобами та голодом, про те, який реальний супротив вони можуть зчинити.

– Я розумію, що у нас немає іншого виходу, як битися з французами, мій занадто нерозважливий брате, – сухо та підкреслено спокійно зауважив Бедфорд. – Та я не можу завадити думкам про те, що більша частина наших солдатів змучена дизентерією... А французів двадцять п'ять тисяч.

– Битися! Чорт забирай, їх двадцять п'ять тисяч! – скрикнув король, стиснувши кулаки так, що вони побіліли. – Огідно усвідомлювати, що смерть – єдиний порятунок честі.

Король замислився. Важка тиша в наметі гнітила, як у ка-

мері смертника.

– Хтось із нас повинен верхи їхати у Кале, бо якщо усі ми загинемо, Англію знову роздеруть громадянські війни за королівський спадок. У мене немає законних дітей, у вас – теж... Ми мусимо вчинити так, аби англійська корона залишилась за Ланкастерами.

– Пробачте, брате мій, – мовив Бедфорд. – Я не залишу вас.

– Тобі є що втрачати, Джоне, – ласкавіше сказав король.

– Я не збезчещу своє ім'я втечею, – впевнено відповів Бедфорд.

– Тоді ви, Томасе...

– Нізащо! Пробачте, ваше величносте. Коли мої брати на полі бою, то й мені тут місце, – сказав Кларенс, і звичайна для нього насмішкуватість кудись зникла.

– Що ж лишається...

Погляди братів упали на Гемфрі Глостера, найменшого брата, який тільки-но увійшов до королівського намету і вклонився королю. Але молодий герцог, попри умовляння братів та наказ короля, теж відмовився їхати в Кале. Тоді король, подумавши, наказав герцогу Бедфорду повернутися у Лондон, аби уникнути безладу в столиці. Той, попри власне небажання, змушений був скоритися.

Конетабль Франції, впевнений у своїй перемозі, не хотів прогавити англійську армію, тому французи перекрили шлях на Кале, ставши між Азенкурським замком та малень-

ким Трамкурром. Англіїці змушені були заночувати у полі під Мезонселем.

Сам же король Генрі наказав вивести свого бойового коня білої масті, невеличкого на зріст, проте надзвичайно сильно-го, та вирушив до герцога Йоркського, що отаборився на височині. Та коли король піднявся, він завмер від жаху: французька армія, що зайняла весь простір між лісами в низині, виглядала, як величезний рій сарани. Його величність розумів, що французи так само страждають від пронизливого дощу, нестачі їжі та хвороб, проте їхня кількість, всі ті списи, блиск десятків тисяч обладунків, прапори, намети, коні, всі ті звуки, галас, крики, дзвін, що панували навколо французького табору, – не могли не вражати. Король був занадто гордою людиною, аби визнати, що йому страшно. Він зціпив зуби, різко розвернув коня та поїхав у Мезонсель, де для нього знайшли сухе тепле приміщення, трохи хліба з сиром та цілу карафу вина. Від вина король відмовився, поїв і спробував поспати. Та серце калатало так, що заснути не виходило, годину поперевертавшись із боку на бік, Генрі різко підвівся, вмився крижаною водою, аж намочив волосся, та повернувся до війська.

Безнадійність становища англійців була очевидна, але королем оволоділа якась дивна нерозумна і незрозуміла впевненість, яка відкидала сумніви раніше, ніж вони встигали продертись до його серця. Він обходив і обходив позиції,

вислуховував своїх командирів, тричі власноруч промалював план місцевості, яку вже достеменно знав, аж тоді тривога полишила його.

Надвечір король наказав зберігати суцільну тишу в таборі, усім порушникам наказав відрізати вухо, а надто знатних для такої ганебної кари – нещадно штрафувати. Ніч минула у пронизливій тиші, холоді та дощі, що загасив всі вогнища, окрім хіба що грубок у наметах. Комусь так легше було зібратися з думками, комусь – молитись, а хтось мовчки, не сміючи подати голос, проклинав усе на світі, шкодуючи, що свою останню ніч він проводить у холоді й голоді.

Король не міг спати. Він вийшов з намету та підвів погляд до неба, звідки зрідка з'являвся затягнутий хмарами тонкий молодий місяць. Король шукав Божих знаків і не бачив їх. Він молився безкінечно, беззвучно, наче в тих повторюваних словах віднаходив заспокоєння.

Пишний табір французького командування, розкішні попони коней, розряджені у золото й оксамит пажі скоріше нагадували турнір, ніж війну.

У темно-зеленому наметі конетабля Франції галасливо й тепло, смолоскипи тьмяно освітлюють червоні від вина обличчя сеньйорів. Вони вже дві години сперечались та закладались, хто яких бранців захопить у полон і кому ж пощастить полонити короля Англії. Сеньйор де Круа заприсягнув, що він або його люди (яких було аж цілих вісімнадцять) зне-

суть золоту корону з шолома його величності.

– Я повторюю, месіри, я чекатиму, – запевнив присутніх конетабль.

– Лише чого, месье? – спитав герцог Алансонський. – Поки з Англії прийде допомога? Чи другого пришестя?

– Король Анрі молодий та запальний. Він нападе першим, що зменшить наші втрати.

– Про які втрати ви кажете, коли їх там жалюгідних шість, може, вісім тисяч? – засміявся Артюр де Рішмон. – Мені важко зрозуміти, кого ви бережете, коли кожен із нас прагне битви.

– Ми можемо чекати, допоки голод та хвороби не викосять половину англійського війська. До того ж, майже тиждень іде дощ, погода не сприяє атаці кавалерією... – зауважив маршал Бусіко.

– Невже вас, месье, котрий бився при Нікополісі¹⁵, лякає погода? – лише з поваги до старого маршала Рішмон не розсміявся вголос.

– І справді, ми зібрались тут не для того, щоб чекати підходящої погоди, – скривився граф де Вандом. – Я за те, щоб ударити по англійцях якомога швидше. Хоч би й уночі, вони цього не чекають.

– А що скаже монсеньйор герцог Орлеанський?

Усі озирнулися до Шарля, який і слова ще не мовив, за

¹⁵ Битва під Нікополісом 1396 року, де хрестоносців було вщент розбито військом турецького султана Баязида I.

звичкою вислуховуючи думки інших перед тим, як прийняти рішення. До того ж, король Франції призначив його головнокомандувачем. Він приєднався до війська лише кілька годин тому, після виснажливого рейду під дощем, вітрами, в осінній багнюці. Він не бачив поля битви при денному світлі, не оглядав позиції та солдатів. Від довгої дороги та втоми паморочилося в голові. Тому понад усе герцог Орлеанський хотів устигнути поспати бодай три-чотири години.

– Бій якомога швидше. Завтра на світанку, – спокійно сказав герцог, сподіваючись, що всі негайно розійдуться по своїх наметах.

– Бій! Бій! – загули присутні.

Конетабль обмінявся похмурим поглядом із Бусіко: доведеться сурмити атаку, інакше ці запальні сеньйори самі кинуться у бій.

На світанку англійська армія стала між двома невеличкими лісочками, що оточували шлях на Кале. Король поділив свої сили на три частини, поставивши між пішими воїнами та лицарями лучників. Французи, у свою чергу, теж поділились на три війська, переважно з важкоозброєних лицарів. Французи стояли у півльє від англійців, але дорога була вузька, тому три їхні війська стали одне за одним. Від світанку до опівдня армії не рухались. Англійці безперестанку молились. Сам король наказав своєму капелану відправити три меси.

Король Англії був беззаперечно сміливим в очах своїх солдатів. Він жодного разу не користувався тактикою свого батька, коли на поле бою виходило два чи три солдати в королівських кірасах та шоломах із короною, а сам покійний король бився у звичайному обладунку, але оточений охороною. Генрі кидався у саму гущавину бою, так само робили і його брати. Суворі дисципліна в таборі короля стосувалася його особисто так само, як найменшого джуру. Беззаперечна відданість королю, яку кожен англійський воїн носив у своєму серці, виростала з глибокої поваги до його величності як полководця. Тому коли ранком дня святого Кріспіна король Генрі виїхав перед своїм військом, аби підбадьорити солдатів, над Азеркурським полем завмерла пронизлива тиша. Кожен з тих брудних, голодних, змерзлих вояків, що всю ніч молилися, готуючись до смерті, аж зачаїв подих, щоб почути кожне слово свого володаря.

– Добрі англійські люди, мої славні підданці! – почав Генрі, він підняв забрало шолома, тому усі бачили його лице. – Перед очами Господа нашого, у годину, коли кожен із нас готовий померти, я, як у Судний день, ще раз присягаюсь, що діло моє праве, а корона Франції – мій законний спадок¹⁶.

¹⁶ Король Генріх V походив від короля Англії Едварда III, що був онуком короля Франції Філіппа Вродливого за жіночою лінією. Валуа, що правили Францією у часи дії роману, походили від молодшого брата Філіппа Вродливого. У Франції діяв Салічний закон, за яким жінка не могла наслідувати та передавати у спадок корону Франції, тому французи не приймали зазіхань англійців на французький престол. Після смерті синів Філіппа Вродливого королем став представник ди-

Я прийшов забрати те, що належить мені за правом, яке я успадкував від батька, а він – від свого батька, а той – від славного короля Едварда Третього. І я повернувся сюди, на мою французьку землю, не як ворог чи супостат, аби вбивати, спалювати та гвалтувати, як робили і роблять арманьяки, що сміють називати себе французами, а щоб відвоювати те, що є моїм від народження, із найменшим руйнуванням, як істинний, справедливий і добрий володар цієї землі. Тому, піднімаючи свого меча, випускаючи свої стріли, викрикуючи мій бойовий клич, не залишайте місця сумнівам чи страху в серці своєму, бо за вами правда, і сам Господь стане вам на захист! Господь і святий Георг, наш небесний покровитель, стануть із нами!

Коли король закінчив, усі до єдиного солдати впали на коліна та поцілували землю. У ту мить у жодного, хто його чув від найменшого джури до найшляхетнішого герцога (серед яких були й непевні, й бунтівники, й заколотники), не було сумніву, що Генрі і є їх законний король, що немає й не може бути у них короля іншого, і що ніколи світ не знав справедливішої битви, ніж та, до якої вони вже готові.

Французи не хотіли розпочинати атаку без герцога Брабантського та єдиного сина герцога Бургундського. Та досі наївно чекали на герцога Бретонського, а Рішмон не на-

настії Валуа. В Англії Салічний закон не діяв, тому англійські королі заявляли свої претензії на Францію.

важувався зізнатись у голос, що його брат не приїде. Конетабль вже двічі надсилав посланців до герцога Брабантського, які знаходили його у церкві, де він слухав месу. Французи чекали на англійський напад, англійці, зважаючи на малу чисельність, першими нападати не хотіли. Тоді король Генрі наважився просунути свою армію вперед, зберігши ряди. Центральні лучники приготували звичайний захист від кавалерійської атаки – гострі кілки, які вкопали у мокру переорану землю.

Зухвале наближення англійців лише роздратовало французьке командування. Попри заперечення конетабля, сеньйори змусили його почати бій. Напружену гнівну тишу прорізали звуки бойових сурм. Шарль д'Альбре наказав наступати і сам повів перше військо, яке складалося із восьми тисяч лицарів та півторатисячної кавалерії. Лучників у першому війську, яке вже чисельно переважало ворога, не було. За планом конетабля кавалерія повинна була розсіяти англійське військо, залишки якого мали добити лицарі. Кавалерія подалася вперед, відразу ж у небі засвистіли стріли. Більшість французів і близько не доїхала до позицій англійців. Коли ж піші лицарі наздогнали кавалерію, їм уже заважали людські тіла й трупи коней, які фактично завалили шлях. Тоді лучникам знову наказали стріляти...

Все ж таки, зважаючи на чисельну перевагу, французи дійшли до частоколу англійських лучників. Ті змушені були трохи відступити, але проти французів грали їхні важкі об-

ладунки, завалений шлях та розмокла земля.

Коли англійці вихопили короткі бойові сокири, важкотілі лицарі вже не могли вправно відбиватися. У близькому бою важкий довгий меч завжди програє короткій сокирі, якою легше битися. Ті, кого не знайшли англійські стріли, полягли під сокирами.

Тоді у бій виступило друге французьке військо, яке вів сам герцог Орлеанський. Філіпп дивився з гордістю на свого колишнього сеньйора, такого видного, непереможного, в коштовному міланському обладунку та довгому чорному оксамитовому плащі, на високому темно-сірому коні, в оточенні сонму зброєносців, пажів у кірасах із гербом Орлеанського дому, наче святий Михаїл із янголами. Опущене забрало шолома приховувало сліди безсонної ночі, втоми останніх тижнів та непевності молодого герцога. Як добре, що ані Філіпп, ані жодна людина довкола про це не здогадувалась. Що сталося далі, Філіпп не бачив, бо третьому війську, де був Артюр де Рішмон та його загін бретонців, наказали готуватись до бою.

Блідий Філіпп де Прюнель біг за Артюром де Рішмоном. Він знав, що у першому війську, яке знесли англійські лучники, був його обожнюваний старший брат, шамбелан герцога Орлеанського. Філіпп біг щодуху, збуджено кричав: «Сен-Дені монжуа¹⁷», – а вітер перебивав йому подих. Панцир, хоч

¹⁷ *Святий Дені – моя радість* – типовий бойовий клич французів. Святий Дені – небесний покровитель Франції.

і дуже легкий, незвично давив на плечі.

Коні зав'язли у грязюці, вершники марно їх острожили. Тіла важко падали одне на одне, коні не могли розвернутись. Поранені стрілами лицарі провалювались у болото бруду, на чужі тіла. Згори нестерпно важко дерлися коні, падали, намагались підвестись, заливали кров'ю...

Філіппу здавалось, що у нього немає ані рук, ані ніг, самі очі, сповнені жаху, немилосердно відкриті. Коні несуться повз нього повільно (чи так здається?), але все вперед і вперед, до пекла. Прюнель ледве встигає прикривати Рішмона щитом ззаду від ворожих стріл, від підлих ударів у спину. Це вже геть не схоже на шляхетну гру. Це геть не шляхетно. І це не гра. Те, що він бачить на власні очі, не має назви. Жодна людина про таке не розповідала. А коли б і розповідала, він би не повірив. Нутровим бодем та швидкою кров'ю Філіпп де Прюнель вивчає свій перший дорослий урок: якщо не вдариш сам – ти мрець. І тут немає місця ані шляхетству, ані лицарству, тут немає правил, тут не буде другого разу, тут все жахливо, все по-справжньому.

Брязкіт зброї, іржання коней, передсмертні чужі крики глушать Філіппа. Він бачить, як герцог Орлеанський упав із коня, бачить кров на його панцирі, незугарно підняту завмерлу руку у сталевій рукавичці. Він бачить те, що бачити огидніше за все – як лицарі, французи, падають на коліна у брудну, мокру землю й молять зберегти життя... І що попри благання, англійські сокири опускаються на їхні голо-

ви. Філіпп ледве не плаче, він щосили молотить бойовою сокирою, руки болять, він до смерті розбитий, украй стомлений, але не сміє зупинитись бодай на мить. Рішмон кричить щось, але Філіпп не чує ані слова – прямо перед собою він побачив розчавленого конетабля д'Альбре, з-під погнутого шолома витікають мізки, руки міцно, намертво вчепились у червоний від крові прапор. Чому прапор у конетабля? Де ж знаменоносці? Хіба ж так можна? У голові досі завчені з дитинства і вже нічого не варті лицарські правила.

– На відступ! На відступ!

Французи важко посунули назад, коні не слухаються, свої йдуть по головах, вершники чавлять піших.

– Бретонський собака! – чує Філіпп.

Важкий удар сокири – він упав. Щось тяжке звалило хлопця. Не може рухатись. Грім. Здається, пішов дощ. Сухі вуста Філіппа нервово здригнулися, намагаючись піймати важкі краплі вологи. Він так і не зрозумів, що то кров на вустах. Раптом перед очима Філіппа з'явився чорно-білий бретонський прапор, він накренився і впав. «Монсеньйор де Рішмон! О, як мені шкода...» – встиг зауважити Філіпп, усі звуки бою раптом стихли, і хлопець скотився у прірву.

Відступивши, французи спробували поновити ряди, приєднавши кінну частину третього війська.

Король Генрі напружено тримався у сідельнику. Аж раптом він побачив, що його брат Глостер впав із коня поранений, і відразу ж кілька французів кинулися до нього, пізнав-

ши герб. Генрі зіскочив із коня та став на захист брата. Його величність (як помітно золоту корону на шоломі!) побачили люди сіра де Круа, ті самі, що заприсяглися зрубати корону на шоломі чи полонити короля Англії. Марно, король відбив напад, вбив двох французів, допоки його охорона не прийшла на допомогу. Тільки тоді пораненого Глостера змогли перенести углиб табору та перев'язати рани. Правду кажучи, кілька зубців із королівської корони люди де Круа все ж знесли.

– Ваша величносте! Ваша величносте! Французи напали на наш табір! Розвідка доповідає, що герцог Брабантський із кількома тисячами списів у півльє!

Король ще мить дивився на зброєносця, не усвідомлюючи в гарячці бою значення його слів.

– Нам не втримати два фланги і бранців, – глухо зауважив Кларенс.

Обличчя короля горіло, як у пропасниці.

– Убити неважливих полонених! – наказав він.

Джури кинулися доносити наказ.

– Як вони знатимуть, хто важливий, а хто ні? – спитав раптом блідий Кларенс.

– Самі розберуться.

Тут англійці побачили, що французи почали третю атаку. Коні вже не могли продертися крізь щільні завали тіл, деінде утворились стіни висотою з чотирьох-п'яти мерців, ряди знову порушилися, залишок третього війська накивав п'ята-

ми. Лучники зупинили напад – і французи відступили. Тоді король Англії, зібравши навколо себе братів і декілька сотень вершників, сам повів військо у бій. Французи не чекали такої зухвалості, тому більшість із переляку навіть не намагалась опиратись. Англійська піхота вже кинулась на поле бою грабувати вбитих. Більшість мертвих сеньйорів лишилася у самісіньких сорочках. Так і лежали – білоногі, з перемазаними брудом та кров'ю обличчями, посіченими руками, розрубаними головами, розпоротими животами – у дивних обіймах смерті, наче грішники, яких після Останнього суду янголи сонмами скидали у пекло.

Дехто ще вперто боронився. Але англійці у якомусь запалі били влучно, смертельно й немилосердно. Наче хотіли відомсти за свої голодні, холодні, вимочені дощем дні та ночі.

Король Англійський помітив, що якийсь лицар б'ється із останніх сил, хоч на нього напало не менше п'ятьох. Його величність зацікавлено підїхав ближче, наче хотів подивитись травлю кабана на ловах. Побачивши короля, француз відпустив меч:

– Здаюся! Я герцог Алансонський!

У ту ж мить два мечі врізались у тіло сердешного герцога. Той глухо скрикнув і впав за мертво. Огидна смерть для нащадка французьких королів. Його вбивці якось винувато озирнулись до короля Генрі, він криво усміхнувся й промовив, як на проповіді:

– На все воля Божа...

Філіпп відчував лише руки на своєму тілі – жадібні та злочинні, які зірвали навіть ланцюжок із хрестиком, познімали з відпружених, безвольних пальців каблучки. Філіпп застогнав, перед очима стояв червонуватий туман, із якого виринали чужі, безжальні руки.

– Живий! Бач, бретонець!

Ті чужі руки вихопили його, винесли зі сталевोї важкості у легкість червонуватого туману. Кілька притомних ляпасів. В обличчя плеснули водою, Філіпп обливав потріскані уста розжареним, пекучим язиком. Очі злиплись від засохлої крові. Важко розплющились, наче вдруге народились. Світло... Небо... День...

– Хто ти?

– Викуп даєш?

Погляд Філіппа впав на землю, на купи мертвих тіл, трупи коней, заляпані кров'ю, брудні прапори. Він похитнувся, уста його затремтіли. Прюнель намагався щось сказати, але не міг і слова з себе вичавити. Хіба не занадто для нього? Кров із рани суцільно пройняла сорочку під обладунком, було холодно, а у Філіппа вже починалась гарячка.

– Хто ти, чорти б тебе забрали?

Голос зник, сил немає. Знову ті мертві, їхні закривавлені обладунки, білі ноги вже пограбованих, сморід розпоротих нутрощів, застигли у вічному подиві очі, завмерлі в останньому крику уста, втрачена зброя, зігнуті шоломи, поганьблені

прапори. Перед очима мізки, що витікають з-під шолома конетабля, безпорадна бойова рукавичка герцога Орлеаського, увігнутий ударом палиці обладунок графа де Рішмона. Звідусіль пахне свіжою кров'ю, як на бичачій бойні. Нудота підступає до горла, стискаючи подих та шлунок.

Англієць замахнувся мечем, Філіпп уже не боїться, його божевільні яскраво-зелені очі застилають сльози. Там, десь попереду, піднімають трофеї – бургундські прапори, поруч два мертвих лицарі: Невер і Сен-Поль, брати герцога Бургундського, він упізнав їх лише за гербами на кірасах. На поле стерв'ятниками злетілись англійські солдати... Що сталося? Чому так довго? Чому він досі живий? Навіщо? Що він зробив? Чому той меч завмер? Філіпп не почув, як другий англієць зауважив:

– Це герб графа де Рішмона. Його господаря полонив сам король. Іди спитай, чи потрібен графу його джура. Присягаюсь, отримаєш добрі гроші. Як не потрібен – дай мені знак рукою, я його тут і доб'ю.

Англієць щось закричав, і другий штовхнув Прюнеля уперед. Той ішов хитаючись, ледве притомний. Його заштовхнули у якийсь намет. Побачивши перев'язаного Артюра де Рішмона із закривавленим, посіченим обличчям, хлопець упав на коліна.

– Нас розбили! Розбили! Ганьба! Ганьба!

Філіпп опустився на землю, знепритомнівши більше від пережитого та побаченого за день, аніж від поранень. Ріш-

мон навіть не мав сил покликати на допомогу слугу, щоб той повернув Прюнеля до тями. Його самого витягнули з-під завалів мертвих тіл, його обличчя, обладунок та щит були так щільно залиті кров'ю, що його не могли впізнати ані за виглядом, ані за гербом. Дякувати Богу, граф був при тямі та зміг назвати своє ім'я, а лучник, який його витяг, чомусь мав достатньо віри його слову. Король негайно перекупив полоненого, бо ж це був син його мачухи.

Залишивши на азенкурському полі десять тисяч убитих французів, король ще раз передивився полонених, щоб ті не обтяжували його у рейді на Кале. Менш знатних без жалю повбивали: або перерізали горлянку, або рознесли голову. Найгоноровішим прислали лікаря, бо король хотів показати Лондону переможні трофеї.

Надвечір король Генрі, сповнений почуттям власної обраності та пихи одночасно, покликав до себе англійських та французьких герольдів. Також до його намету привели усіх гонорових бранців.

– Що скажете, месіри? – король обвів лихоманковим поглядом присутніх. – На чиєму боці перемога?

– На боці Англії, ваша величносте, – погодились герольди, низько вклоняючись.

– А ви що скажете, панове? – звернувся король до полонених французів.

Ті мовчали, не насмілюючись навіть підвести погляд.

– Я вас запитав! – повторив король, не відповідати далі!

було б образою.

Герцог Орлеанський, вклонившись, наскільки дозволяло його поранення, промовив:

– Це англійська перемога, ваша вели...

– Ні, кузене, – різко перебив його король. – Не англійська.

Це воля Господа, Пресвятої Діви та святого Георга, небесного покровителя нашого королівства. Це кара за ваші гріхи, за той безлад, що ви, арманьяцькі собаки, дозволили у Франції, за спалені замки, за зруйновані церкви, збезчещених жінок.

Герцог Орлеанський до крові прикусив губу, опустив голову і більше ані слова від нього не почули. Після того, як сер Річард Воллер витягнув його з-під гори мертвих тіл, у нього було достатньо часу, аби побачити, що залишилось на Азенкурському полі. Стіни, суцільні стіни мертвих тіл. Його призначили головнокомандувачем, тому ця катастрофічна битва, поразка арманьяків – це його повна відповідальність. Коли б він зараз стояв перед своїм дядьком, божевільним королем Франції, то напевно вже помер би від сорому та ганьби.

Тим часом ті французи, що вижили та змогли відступити, надіслали джуру до короля Англії із проханням дозволити повернутись на поле бою, надати допомогу пораненим та забрати тіла загиблих. На це прохання король відмовив, бо вже темно та пізно, але дозволив прийти завтра зі світанком.

Кажуть, що наступного дня на Азенкурському полі не було жодного живого француза, бо король Англії наказав своїм

солдатам добити вночі тих, хто вижив.

Англійці з награбованим скарбом та сімома сотнями бранців вирушили на північ. Над сірим полем падав дрібний колючий жовтневий дощ. Не зважаючи на поранення, герцог Орлеанський їхав верхи відразу ж за королем Генрі та його братами. Головного убору він не мав, холодний дощ гострими краплями падав на його опущену голову, затікав на шию та під сорочку, жорстку від засохлої крові, та герцог не зважав. Відтоді, як французьких бранців вивели з намету переможного короля, від нього не почули ані півслова.

Прюнель лежав без тями на возі з пораненим Рішмоном, тому безкінечний дощ, що колотив по обладунках англійців довкола, не зводив його з розуму, як решту французьких сеньйорів.

Вже три ночі до Маргарити приходили страхіття. Вона зривалася з ліжка та безтямно бігла до дверей, де її підхоплювала на руки мадам де Белльваль, що прокидалася від її криків.

– Тихіше, ваша високосте, все добре... Все добре...

– О, ні, мадам де Белльваль, мені снились круки над полем... Над полем, повним мерців...

– Це лише сон, ваша високосте...

– Ні, я бачила мертвих... Так багато, так страшно... Герцог Алансонський... Його геть усього порубали...

Мадам де Белльваль перехрестилася та запалила кілька свічок. Пальці не слухались, вогонь важко займався, минаю-

чи гніт і лише розтоплюючи віск. От напасть! За що цій дитині ті нічні страхіття? Маргарита тихо плакала, посправжньому налякана тим, що побачила мертвими кількох людей, яких добре знала при дворі свого брата. Який дивний сон... Їй навіть здалося, що вона відчула металевий запах крові. Навіть дбайливо закутана у ковдру, вона досі тремтіла.

Вихователька не полінувалася розштовхати старого Сильвіо серед ночі, аби отримати для принцеси заспокійливий настій.

Бретань заридала вслід за Бургундією та Францією, як тільки герольди, брудні, голодні та чорні від побаченого на Азенкурському полі, привезли лиху новину до герцогства. Здавалось, що вже ніколи не буде ані свят, ані радості. Жінки забули сміх, веселі розмови, плітки. Дзвони жалобно відспівують мертвих. Хочеться вити від розпачу, від невимовного горя. Навіть малі діти у чорному. Горе матерів робить їх на диво мовчазними.

Усі діти герцога Бретонського вбрані в жалобу. Навіть маленький Франсуа, якому ледве рік. Немовля нахмурене й на диво серйозне на руках своєї годувальниці. Жінки не стримуються, ридають на месі, при дворі, ледве побачивши таку саму даму у чорному з сухими, виплаканими очима. Бліда герцогиня Алансонська, сестра герцога Жана, ледь тримається на ногах. Чорна барбета¹⁸ оповила смертельно бліде,

¹⁸ Жіночий головний убір, що являє собою тканевий тюрбан, обов'язково підхоплює підборіддя та утворює багато складок, які закріплюються шпильками та

змарніле обличчя.

Сама герцогиня Бретонська, жінка владна, пихата, прискіплива до етикету, час від часу відвертається, щоб сховати сльози на очах. Дами навколо герцогині Жанни за ці дні аж постаріли. Мало хто не втратив близького родича – як не кривного, то за шлюбом. Вдовиці, а надто молоді і бездітні, весь час непритомніють, їхні руки тремтять, заплакані, опухлі лиця ховають під густі чорні серпанки. Мадам де Лаваль досі у пропасниці, її вже соборували.

Герцог Жан сидить розлючений і роздратований, безупину п'є вино не п'яніючи. Добре вміння при дворі, але геть не годиться, коли хочеш забутись бодай на один вечір. Тепер, тримаючи бранцем Артюра, англійці можуть із нього хоч ремені тягнути. Жінки весь час ридають, герцог уже не витримує цього цілодобового квиління, яке не полишає Жана навіть у подружній ліжниці, де герцогиня нарешті дає волю стримуваним почуттям. Її світлість із дамами весь день у церкві, там треба весь час опановувати себе, не виказувати жодної слабкості. Та й сам герцог цими днями відчуває внутрішню потребу побути в домі Божому. Навіть для Бретані, що лише вислала кілька загонів під проводом Рішмона, втрати жахливі, а для королівства Французького наслідки катастрофічні. Франція залишилась без перів, без принців, без знаті – знекровлена й знесилена. Самі вдови та малі діти. А нова порость сеньйорів, батьки яких погинули, зараз

надто юна, мине ще п'ятьдесять років, допоки вони навчаться міцно тримати меча в руках.

Герцогський почет залишив церкву в жалобі, опустивши голову, наче з похорону, заупокійної меси за тими, хто залишився назавжди лежати на брудному, залитому дощами азенкурському полі. Аж раптом усі побачили, що зі східної вежі вийшла Маргарита Орлеанська, світла, неприпустимо вбрана в блакитне, і звеліла сідлати коня. Помітивши герцога Бретонського, дівчина схилилась у реверансі, а коли підвелася, зі щирим здивуванням зауважила суцільну приголомшливу жалобу супроводу. Лише тепер герцог і герцогиня, прикро зітхнувши, переглянулися, бо зрозуміли, що за усі ці дні вони просто забули сповістити маленьку графиню та її свиту про азенкурську поразку. Герцогиня була жінкою владною, грубуватою, вся в німкеню-матір, і делікатністю ніколи не славилася:

– Підійдіть до мене, дамуазель, – сухий голос герцогині звучить лиховісно.

Якесь огидне передчуття гадюкою обвило полохливе серце дівчини.

– Щось сталося, мадам? – спитала Маргарита, злякавшись свого голосу, раптом такого чужого та безбарвного.

Що ж, погані новини потрібно сповіщати швидко. Жанна закінчила різко і безжально, наче швидко добивала суперника:

– Французьку армію вщент розбито під Азенкуром. Мій

дівер, граф де Рішмон, потрапив у полон, як і ваш брат, герцог Орлеанський, дамуазель. Герцога Алансонського вбито...

Бліда Маргарита завмерла на місці, великі сині очі все ще лагідно дивилися на герцогиню, на вустах застигла дурнувата посмішка, наче вона ще не усвідомила усієї жахливості новин. Потім по обличчю потекли сльози, нестримні й беззвучні. Герцог, здається, спробував пошепки докоряти герцогині за її нетактовність. Жиль де Шантосе нетерпляче підштовхнув Рішара до дружини:

– Йди, зроби щонебудь! Уже мав би навчитись поратися із дітьми...

Граф д'Етан і сам ніяковів від сліз, але безпорадність і горе Маргарити вразили його. Він щиро намагався її заспокоїти, якимось розрадити, обіцяв подарунки, забавки, наче це могло її утішити. Очі Маргарити вже не здавались йому крижаними. Волошкові очі, зворушливі, як у янгола.

– Не плачте, Маргарито, – лагідно вмовляв граф. – Моліться. Від молитов більше користі, ніж від сліз. Заспокойтесь, благаю. Ну, подивіться ж на мене...

Маргарита глянула на графа. Той м'яко витер її сльози. – Ну що ж мені зробити, аби вас втішити?

– Дозвольте мені написати листа моїм братам та сестрі. Благаю вас, монсеньйоре.

– Коли вам завгодно, дамуазель. Якщо це вас розрадить. Мій джура відвезе листа.

Він провів Маргариту назад до її покоїв, весь час щось говорячи до неї, не даючи їй ані хвильки тиші, жодної можливості знову розридатися. Так само лагідно умів утішати її брат, граф де Вертю. Так колись, дуже-дуже давно, її заспокоював Шарль, залишаючись у дівочій ліжниці, поки заплакані, чимось засмучені сестри не заснуть, шморгаючи носами...

Вона й справді заснула, як виплакane мале дитя, у Рішарових обіймах. Він обережно поклав її на ліжко й тихо покликав даму де Белльваль. Вона прийняла варту, ввічливо виставила графа з покоїв та відправила пажа за Сильвію. Вже зрозумівши, що сталося, той відразу прийшов із зіллями та настоянками.

– Знаєте, метре, як її високість сказала? Герцог Алансонський... Його геть усього порубали... Я думала, їй наснилося. Що то лише дитячі страхіття... – шепотіла вона самими поблідлими вустами.

– Я б порадив вам, мадам де Белльваль, ніколи не повторювати це вголос. Завжди казали, що її батько, покійний герцог, знав чари. Хіба то добре для нього закінчилося? Тут, при дворі герцога Бретонського, немало ворогів Орлеанського дому. Пустити поговор, що донька герцога Орлеанського відьма, – їм як на руку ковінька.

– Але її сон, метре...

– Її високість народилася на світанку, в годину переходу від ночі до ранку, такі люди наче застрягли між цим і тим

світом. Звідти і чутливість. Вона буде чути Смерть.

– Як і покійний герцог...

– Саме тому, мадам де Белльваль, я і порадив вам не повторювати вголос таких речей.

Над Ренном випав перший сніг. Він кружляв у повітрі й танув, не долітаючи до землі. Але важке сіре небо навіювало невідворотній смуток. Рішар довго стояв біля вікна, далекоглядно замислений можливими наслідками азенкурської поразки.

У листопаді на святку Катерину вони зустрілись уперше за три місяці. Філіпп де Прюнель не пізнав у дуже блідій, дивно високій дівчині Маргариту. У чорній сукні та із чорним серпанком маленька графиня схожа була на темного янгола, якими прикрашають надгробки. Від приголомшливого тягря пережитого жалобне вбрання Маргарити здалося Філіппу недостатнім, жалюгідним, мало не глузливым виявом скорботи за всіма тими, хто лишився на азенкурському полі. «Та що вона знає в цьому житті? – подумав він роздратовано. – Книжки, співи та сукні?.. А хіба ж жінка має знати те, що вже знає він?» Філіпп зникнув.

У Філіппа з'явилась незнана раніше і геть не властива йому від природи похмурість й меланхолійність. Він упав на одне коліно, уривчасто, різко, весь час вступившись у підлогу, розповідав Маргариті про бій. Вона слухала не перебиваючи, уважно, прикусивши нижню губу та добіла зчепивши

пальці рук. Вона не знала, де той Азенкур, хоча граф д'Етан намагався їй показати на старій карті. Але віднині це місце, сама ця назва стане для неї найжахливішим спогадом, найстрашнішим іменням. Від слова Азенкур усередині все холло, як тоді, коли мала Маргарита вперше побачила шибе-ницю з напівзотлілими тілами та чорних круків над нею.

– Ви мусите повернутись до Англії, месье?

– Так, ваша високосте. Я повинен був відвезти листи до вашої невістки, герцогині Бонни.

– Ви бачили мого брата, герцога Орлеанського?

– Лише одного разу, у Тауері...

– Чи він здоровий?

– Його поранено в ногу та плече, але король Генрі надіслав йому свого лікаря вже надвечір після бою. Коли я його бачив, його високість уже міг ходити.

Маргарита схопила гарячу руку Філіппа, той зникнув від дівочої близькості. Здалека вона здавалася холодною і суворою, як кам'яна фігура святої на порталі собору. Але її раптовий дотик виявився теплим і м'яким. А ще якийсь солодкий запах, легкий, як аромат сухих троянд. Філіпп прикрив очі. Нагадування про життя, яке він втратив. Про погляди, які мав. Про правила, яких ніхто не дотримується, коли йдеться про власне життя.

– Передайте листа моєму братові, прошу вас!

– Ваша високосте, я зроблю все, що в моїх силах, та я не смію обіцяти.

– Ось, тримайте...

Біля дверей з'явилась дама де Белльваль. Маргарита три-
можно до неї озирнулася.

– Прощавайте. Я молитимусь за вас, – ледве помітно мо-
вила вона і зникла.

Кожна жінка, що бачила його після битви, обіцяла йому
свої молитви. Тільки матір, що втратила під Азенкуром сво-
го первістка, Філіппового старшого брата, від сліз і задухи не
могла й слова мовити, коли побачила молодшого сина живим
в Блуа. Сестри обліпили його з усіх боків, обнімали, цілу-
вали, плакали, безперестанку навперебій шепотіли свої мо-
литви та подяки Пресвятій Діві. Коли ж ті молитви будуть
почуті?

...Почалася вечірня меса. У Реннському соборі було хо-
лодно, вогко й похмуро. Філіпп де Прюнель стояв, як і всі,
на колінах, вуста рухались, наче у молитві, але думками він
блукав недосяжно далеко. Хоч думки ті були важкі, чорні,
часом гріховні, вони немилосердно чавили його душу, при-
бивали до землі. Він бачив юнаків при дворі герцога, галас-
ливих, крикливих, попри жалобу, сповнених надій на пом-
сту, та порожніх зсередини, таких, як він сам був у минулому
житті, бачив, як граціозно вони тримались у сідельнику, як
елегантно знімали свої капелюхи; як досі жваво обговорюва-
ли лови чи прекрасних дам... І Філіпп зрозумів, що цей спо-
сіб життя, який раніше належав йому повністю за правом на-

родження, який дарував природну радість, тепер недоступний, бо він бранець і сам собі не належить. Дорогою до Ренна він острожив коня, але вже не відчував того захопливого божевілля скачки, перегонів із вітром, із невідомістю, із ризиком. Він полонений і не знатиме радості чи спокою, доки не поверне собі волю. Свободу від ґрат, вогких камер, чатових за дверима. Брат його, шамбелан герцога Орлеанського, загинув під Азенкуром. Тепер він старший у родині. Старший! Йому й п'ятнадцяти нема. Господи, як не збожеволіти від цього всього? Він знав, що мати й сестри в Блуа коло безутішної герцогині Орлеанської, але він, ледь побачившись із ними, мусив їхати, бо дав слово повернутись у Лондон до Різдва. Він вийшов із церкви, свята вода холодним вогнем обпекла пальці. Йому здалося, що все темно-сіре громаддя осіннього неба впало на нього, думки вилися лише навколо полону – і раптом ним заволоділо бажання втекти. Сісти верхи, загнати коня, але втекти від цієї важкості, від ув'язнення, від тюремників. Бажання зникло швидко, як порив вітру. Філіпп розумів, що він навіки зв'язаний своїм словом, присягою, що тримають його міцніше за всі сили світу. Він знав, що він щасливчик, бо вийшов із тієї катівні живим і незбезчещеним, але не відчував своєї обраності, своєї щасливої зорі. Пригнічення й похмурість заволоділи його серцем неподільно і всевладно, як захоплює у цьому віці перше кохання. Він уже не помічав жалоби навколо себе, заплаканих жінок, сумних дітей, яких Азенкур зробив удовами і си-

ротами, його вже геть не вражала ця суцільна чорнота вбрання навкруги. Філіпп знав лише свій біль: поганьблені прапори, лицарі на колінах, мертвий конетабль. Відчував на вустах лише гіркий тлінний присмак своєї поразки... Погляд його зробився похмурим і водночас оцінюючим, іронічним, наче він пізнав міру всіх почуттів, уже пізнав геть усе на світі. Молитви його стали короткими й уривчастими, наче данина звичаю. Усе це так ятрило його, що Філіпп до задухи злостився на весь світ і хотів затопити його своєю тугою. Яке світу діло до Філіппа? Яке йому самому діло до світу? Він не бачить сенсу, не бачить мети, не знає нічого, окрім спустошення душі, втоми на серці, безсилового шалу, який спопелив його.

Завтра на світанку він залишить Ренн, він мусить відпочити, виспатись, але сон та спокій тікають від нього, як пологливі птахи.

Філіпп де Прюнель

У цьому любовному сп'янні Філіпп на час забув
усі свої негоди, біди Франції, його родини – все те,
що отруювало йому життя ще тиждень тому
й сповнювало серце тривогою. Світ для нього зімкнувся
у темно-синіх очах Маргарити...

Пригнічення важко впало на герцогський палац. Рене з подивом відчула, що не дала Рішару в ліжку звичної розради, заспокоєння. Він лежав мовчки, якимось механічно граючись її чорними косами і, здавалось, не помічав щиросердих спроб розважити його. Рене ображено відсунулася від коханця, але той навіть не зауважив. Глибокі зморшки прорізали його високе чоло, безжально видаючи стурбованість.

– Рішаре! На Бога, що з вами?

Він слабо посміхнувся з недосяжної висоти своїх думок.

– Сьогодні з мене поганий розрадник, серце моє. Пробачте вже...

– Що ж сталося, монсеньйоре? – те, що він не брав участі в бою, радувало її, а не графа. Але Рене не могла цього зрозуміти.

– Ви ж знаєте, Рене, що я не люблю, коли жінки лізуть у політику.

– Ви справді вважаєте всіх жінок дурноголовими? – іронічно спитала Рене, удавано образившись.

– Я гадаю, якби королева Ізабо приділяла більше уваги гаптуванню і менше – королівській раді, справи йшли б на краще.

У теплій млосності ліжниці Рене не хотіла сперечатися. Та й узагалі сперечання із графом д'Етаном були марними, бо він мав власне, досить зважене судження про кожну річ чи особу, рідко змінюючи його. Найрозумнішим було із ним погодитись. Але Рене не могла відмовити собі у задоволенні

пізніше нагадати Рішару, що він не мав рації.

– Серденько, не гнівайтесь на мене. Щоб перепросити свою нечемність, я виконаю ваше бажання...

– Будь-яке?

– Я обіцяю. Та зважте, що я лише молодший брат герцога Бретонського, й мої права на корону Франції жакливо мізерні, – розсміявся Рішар.

– Бережіться, я попрошу у вас те, що вам не дуже сподобається.

– Невже підмовити мого брата-герцога арештувати Брестейлів?

– Ні, – Рене потупила очі. – Відправте маленьку графиню подальше від двору, у будь-який ваш замок.

– То ви ревнуєте до дитини? – у бурштинових очах Рішара раптом засяяли веселі вогники.

– Я почуваюсь ніяково у її присутності... Відішліть її... Ви ж обіцяли.

– І слова свого дотримаю, хоч не без докорів сумління. Щиро кажучи, я геть вас не розумію. Жінки – надто нелогічні створіння.

– Ви справді відішлете її? – з надією перепитала Рене.

– Сподіваюсь, у Беноні сердешна Маргарита вас не дратуватиме?

Рене кинулася цілувати графа так спритно, що той щиро розсміявся.

– Не думав, що потрібна така дрібниця, щоб викликати

вашу пристрасну вдячність.

...Того ж дня граф д'Етан і справді наказав підготувати переїзд Маргарити. Щоб якось полегшити її перебування у похмурому Беноні, Рішар звелів перевезти у замок розкішні гобелени та пишне ліжко. Дама де Белльваль похмуро вислуховувала накази графа: хто-хто, а вона розуміла, що принцесу Орлеанську відправляють у заслання. Вона холодно вклонилася графові д'Етану і поквапила чотирьох дівчат, які приїхали з Франції, щоб усюди супроводжувати Маргариту, пакувати речі принцеси в дорожні кофри.

Тільки сама принцеса не знала почуття образи чи гніву, вона лише перебирала струни срібної арфи, розважаючи себе тихим співом, який виходив кожного разу все краще. За маленькою графінею їхав чималий почет: служниці, покоївки, стайничі, пажі, лікарі, секретар, духівник, сокольничі, блазні, собаки, коні. Попри слушні зауваження герцогині Жанни про мороз та засніжені дороги, в останні дні листопада супровід Маргарити все ж таки залишив Ренн.

Важко уявити більш похмуре видовище, ніж засніжені мурини Бенона зі страшними чорними вежами, осяяні червонуватими променями вечірнього сонця. Чорний, як пекло, замок серед сніжної білої пустелі. Маргарита дивилась заворожено, наче дормез завозив її у казку, у полон до відьми-королеви. Вона вибігла з дормеза, ледве той опинився у внутрішньому

дворіку. Старі, закуті у залізо вояки важко впали на коліна. Слідом за Маргаритою вискочила мадам де Белльваль і накинула на худорляві плечі своєї вихованки хутровий плащ. Юні фрейліни графині лякливо озирались на темні башти, на чорну громадину донжона з кількома вузькими віконцями.

– Розпалити каміни! Усі каміни! Потрібно зігріти цю холодну домовину! – наказала дама де Белльваль, устигаючи розштовхувати приспаних фрейлін. – Ваша високосте!

Але Маргарита вже заходилася гратися зі своєю улюбленою міланською хортицею Неж. Мале криволапе цуценя, подароване графом, стрибало між довгими стрункими лапами хортиці, марно намагаючись із нею гратися. Неж погордливо відвертала морду від нахаби, й мале підбігало до Маргарити, стрибаючи їй на спідницю та запопадливо вертячи кудим хвостом. Мадам де Белльваль голосно зітхнула. Невже ця дитина, марно, що майже заміжня, ніколи не подорослішає? Уже темно, й до ночі потрібно хоча б внести ліжко та витерти пилюку.

Тієї ночі втомлена подорожжю дівчина заснула швидко. Розбещена Неж лежала коло своєї панни й гарчала, коли дама де Белльваль намагалася її зігнати. Мале цуценя підтявкувало хортиці з-під ліжка. Маргариті наснилися якісь високі жінки у темно-лілових сукнях, вони кружляли над її ліжком, як темні янголи, але дівчина забула страх. Потім їй знову снилася Луара, Ла-Ферте, безмежні житні лани, старі ду-

би, квіти бузку, наче ті темні жінки були феями й своїми чарами розбудили спогади.

Уранці Маргарита знайшла нагорі круглої вежі маленький покій із пюпітром посередині; на вузьких полицках й металевих столиках лежали старі запилені книги. Незвичні старовинні мініатюри з дамами у довгих блакитних сукнях й крузелерах, яких уже давно не носять, королями з високими коронами на золотих, як у архангела Михаїла, головах, лицарі з червоними хрестами на плащах – усе дивувало й захоплювало уяву Маргарити. Вона нетерпляче змахувала пил просто довгим рукавом, щоб швидше розкрити стару книгу, пропахлу вогкістю і димом з грубки, перегорнути писані великими літерами сторінки з біло-синьо-червоними мініатюрами. Ось «Роман про Троянду» з вузьким рядком віршів на широкій сторінці й біло-золотими янголами на кожному аркуші. Маргарита поставила до цих книжок легенду про Марі Французьку, що їй подарував брат по від'їзді, з найпрекраснішими зображеннями славних лицарів у червоних плащах та срібних обладунках. Маргарита замріяно прикривала очі й бачила себе ув'язненою дівою, яку звільнить лицар у яскраво-червоному плащі. Вона ніжно перев'яже його рани, й берберійський кінь нестиме їх скелястою дорогою, приспаною сотнями вітрів, до луарського блакитноверхого замку, до сонця, неосяжної смарагдовості трав... Замок стане їхнім притулком, і лицар вимагатиме нагороди за свою мужність. Правду кажучи, Маргарита не знала, що то за нагоро-

да, але так писали у романах. Та коли Маргарита відкривала очі, вона бачила лиш темні вологі стіни, вогонь, що рвався геть із ґратки каміну, наче з в'язниці. За вікном – сизуваті скелі, далі болота, темно-зелений верес улітку, а зараз засніжене незаймане укривало. І жодного гостя, жодної новини. Фрейліни з нудьги гризуться між собою, книги не дають їм такої розваги, як Маргариті. Шахи давно вже остогидли, навіть розмовляти нема про що. У тьмяній напівтемряві важко гаптувати, голки нещадно колють пальці, рвуться нитки, дівчата дратуються й сваряться. Карлик, блазень юної графині, нещадно висміює фрейлін чи гладку, неповоротку мадам де Белльваль або старого коменданта, який, здається, й у ліжку не знімає панцира. Маргарита лише сміється з його жартів.

Сильвіо, лікар і астролог, зачинився у дальній вежі. Він чи не єдиний у цій нудзії та тиші знайшов задоволення. Звичайно, для його розрахунків необхідний спокій. Маргарита подовгу сиділа в його покої, мовчазно спостерігаючи за довгими рядками цифр та дивними позначками, що Сильвіо старанно виводив на пергаменті, тричі щось прорахувавши подумки.

– Метре, чи складали ви гороскоп для мене, коли я народилася?

– Так, ваша високосте, як і для кожної дитини покійного герцога... – неохоче відповідав він, удаючи, що зайнятий розрахунком, аби уникнути подальших запитань.

«Ну і добре, сама навчуся читати ті всі позначки», – дума-

ла Маргарита, перегортаючи грубезний трактат з астрології латиною. Звичайно, найкращими в книзі були мініатюри у віньєтках із легкою позолотою: синьотілі знаки зодіаку, планети в образах античних богів та лазурові зорі навколо буквиць. Саме це контрастне поєднання золота та лазурі, як на стелях великих соборів в герцогстві Орлеанському, найбільше захоплювало уяву дівчини та безжально нагадувало про щасливі дитячі роки, коли ті готичні небесні стелі храму видавалися неймовірно та недосяжно високими.

У покої Сильвіо завжди пахло сухою лавандою – так пахло у замку Блуа, де колись жила мати Маргарити. І дівчина не розуміла, що саме вабить у цьому сильному всевладному ароматі. Та цей запах так само безжально нагадував затишок утраченого дитинства. Коли Маргарита виходила від астролога, йшла довгими порожніми коридорами, їй здавалось, що сумний сірий янгол самотності легко обіймає її своїми крилами.

Вона не мала того, що має звичайна дитина: матері, батька, без вороття втратила братів, сестру. Маргарита знала, що її батька по-нелюдському вбито, що йому вже мертвому відрубали ліву руку, що він не міг прикликати диявола, а вона мусить ненавидіти його вбивць. Мати живцем себе поховала, а громадянська війна, яка, наче голодний вовк, роздерла королівство, почалася з року її народження, знала, що з дитинства нею грали, як розмінною монетою, вона сама, її тіло – лише сплата за союз, вигідний дому герцогів Орлеанських.

Коли дівчина думала про свою родину, її полохливим серцем оволодівав первісний жах, який проганяв думки, від нього холола кров. Вона знала, що та страшна жінка в жалобі, що приходить у тужливих снах, – то її мати, але ця думка була їй неприємна та неприйнятна, бо ця чорна жінка лякала її, як привид. Маргарита думала про рок, який навис над її родиною, про вбитого батька, змучену матір, полоненого Шарля, Жана – заручника англійців, усіх померлих братів, сестру... Що ж тоді уготовано їй, невже рання смерть і хвороби помилували її, щоб віддати на поталу стражданням і горю? Її охоплювало бажання зачинитись у монастирі, вимолити благодать і милість Божу. Згадуючи долі своїх рідних, Маргарита неминуче запитувала себе: чи не прокляті вони, чи не зурочив хтось її рід?

– Мадам де Белльваль, чи правду казали, що монсеньйор, мій батько, знався на чарах?

Вихователька відірвалася від гаптування та тривожно подивилася на свою принцесу.

– Не годиться панні вести такі розмови, – суворо відказала мадам де Белльваль.

Маргарита різко підвелася з крісла і стисла кулаки. Украй рідко вона забувала про гарні манери аж до такого. Її стара італійська нянька напевно б за серце схопилася.

– Чому це не годиться? Чому кожного разу, як я питаю про батька, ані ви, ані Шарль, ані Філіпп не хочете мені нічого розповідати? Що він накоїв?

– Про покійних кажуть лише добре, – зауважила дама. – Він був ласкавим до вашої матері.

– Ласкавим? Чому ж він дозволив королеві вигнати її з Парижа, подалі від королівського двору?

– Бо у місті казали, що ваша мати, нехай бережуть янголи її праведну душу, хотіла отруїти дофіна, щоб самій стати королевою й посадити на трон своїх дітей.

Бліда Маргарита стенулась:

– Це неправда!

– Звісно, що ні. Королева Ізабо ненавиділа покійну герцогиню, бо наш благословенний король, коли був у владі божевілля, заспокоювався лише у присутності вашої матері. А королеву й знати не хотів. Кидався на неї з кинджалом... Двічі різав їй руки, бо її величність намагалася стримати зброю... Коли старий герцог Бургундський помер, Жан де Невер, його син, кузен вашого батька, почав розпускати плітки, що герцог Орлеанський спустошив скарбницю, що він наврочив королю, що він... – мадам де Белльваль, згадавши про вік дівчини, почервоніла.

– Але ж це все дурні вигадки? Правда?

– Звичайно, моя панно. Герцог Бургундський наказав убити вашого батька лише через підлі заздрощі, повірте мені.

– Звідки ж ті всі плітки взялися?

– Казали, ваша високосте, що за кілька тижнів до вбивства покійний герцог бачив свою смерть...

– Смерть?

– Так, у Селестинському монастирі.

– Коли бачив, чого ж не поїхав геть із Парижа?

– Ваша високосте, ще жодна людина не уникла власної долі, незалежно від її знання чи незнання.

І Маргарита кілька ночей прокидалася до світанку і не могла заснути, бо їй ввижався батько, вбраний у білу із чорним робу селестинця, який у темному коридорі монастиря спіткав саму Смерть. «Як це? – думала вона: «Побачити власну Смерть? Не уві сні, де з тобою може говорити Господь, а наяву, в святому місці, хай і у передсвітанкових сутінках? Як мав він сили знати і нічого не зробити, жодним чином не захиститись?».

У засніженому полоні Бенона Маргарита мала досхочу часу на роздуми. Ретельно та обережно вона складала у мозаїку те, що дізналась про батьків. Постать покійного герцога Орлеанського в очах сучасників була суперечливою: його прихильники ладні були віддати за нього життя, противники вбачали в принці ледь не пекельного виплодка. А ворогів у нього було, треба визнати, значно більше, ніж друзів. Із кожним нападом безумства короля французи намагались знайти винного. Хіба може таке нещастя траплятися із таким добрим государем? Хіба ж Господь дозволить? Звісно, це чари, навроки та чорна магія. Кому ж то вигідно, як не брату короля? Хіба ж не герцог Орлеанський стане регентом, а той і сам коронується, якщо його хворобливі племінники помруть

передчасно? У цій ретельно вибудованій та проплаченій із гаманця старого герцога Бургундського брехні навіть ніхто не зауважив, що регентство отримали дядьки короля, а геть не його брат. Намагаючись відправити племінника подалі від Парижа, утриманці бургундця сіяли отруту пліток та наклепів у міських шинках та майданах. Герцог Орлеанський намагався підпалити його величність на весіллі фрейліни королеви. Його люди підсипали у вино короля зілля, що забирає розум, знайдено зображення королеви із пробитим лonom, аби принести безпліддя, принцам та принцесам подаровано іграшки із диявольськими амулетами на смерть...

Сам же герцог лише пихато підводить брови, коли ранком його секретар доповідає новини та останні міські плітки. Вроджена гординя не дозволяє герцогу виправдовуватись та спростовувати наклепи, він і далі удає, що теревені простого люду його не обходять. А парижани в його зверхньому мовчанні бачать лише доказ провини. Зрештою вони вдовольнилися прокляттями у бік особи герцогині Орлеанської. Як легко побачити в її гербі диявольський почерк: синій вісконтівський дракон ковтає людину. Що ж за злочин вчинили її предки, щоб отримати такий герб? Як легко забути, що й мати королеви – того самого вісконтівського роду. З важким серцем герцог Орлеанський відіслав дружину та сина із столиці. Так буде краще. Мало задоволення вагітній жінці слухати через браму прокльони та погрози. І двох тижнів не минуло, як посланці від тестя, Жан-Галеаццо Вісконті, во-

лодаря Мілана, привезли гнівного листа: чому його доньку відправили у заслання, чому зять не викликав на двобій наклепника? Герцог роздратовано жбурнув листа у вогонь. Кого ж тут викликати? Паризьку чернь? Всіх до ганебного стовпа не прив'яжеш, язика всім не вирвеш. Мусив визнати, що цю гру він дядькам програв. Чи не єдина втіха, що Валентині замиське повітря його володінь пішло на користь: вона народила ще двох синів та двох доньок. Ті ж троє перших, що народились в отруті Парижа, померли немовлятами. Кожного разу, як герцог приходив до Селестинського монастиря, він зупинявся біля трьох маленьких надгробків білого мармуру. Здалека здавалося, що він читає молитву. Проте герцог не мав звички читати заупокійні молитви за малими дітьми, адже вважав, що за віком вони жодного гріха не вчинили, а тому мали потрапити просто до раю. Він запитував, чому Господь забрав його синів, коли вони так йому потрібні, щоб одружити з дочками короля? Хіба для блага Франції це не було б краще, ніж шлюби із бургундськими виродками?

Після герцога Орлеанського, що витрачав великі кошти на мистецтво та підтримував поетів, художників та майстрів красних мистецтв, лишилося багато портретів, в самих коштовностях герцогині було кілька зображень і в перснях, і в медальйонах. Тому Маргарита мала непогане уявлення про зовнішність батька. Проте найбільшим задоволенням було дивитись ті речі, які йому належали. Їх залишилося небагато, адже більшість коштовностей довелося продати, аби

сплатити борги. У маленькій скриньці в Блуа залишилися: мініатюрний часословець, орден Дикобраза, мішечок із частинкою Істинного хреста, кілька перснів: золотий із двома рубінами, срібний із вирізаною печаткою у вигляді вовка, та кілька геть простих з міді чи олова, на яких було вибито початок псалмів латиною. А ще – копія заповіту, який герцог склав у 1403 році, коли ані Жан, ані Ізабо ще не народилися. Хіба ж він знав, що проживе так мало, що не переписе заповіт, аби забезпечити майбутнє своїх бастардів? Так і лишилися вони на ласку герцогині.

Герцогиня мала репутацію добросердечної дами: позашлюбні діти її чоловіка виховувалися разом із законними дітьми та завжди сиділи за одним столом. Жодного разу від неї не почули ані півслова невдоволення з цієї причини. І Шарль, і Філіпп, і Жан добре пам'ятали матір, тому Маргарита навіть їм заздрила. Їй ввижалася матір у золотавому світлі й коштовному вбранні, як святі в Євангелії. Дівчина примружувала очі, і їй здавалося, що вона чує лагідний шелест сукні, її окутував запах лаванди. Маргариті здавалося, що мати сідала поруч на ліжку, м'якою білосніжною рукою пестила її волосся. Сині очі дівчини наповнювали сльози, коли вона бачила навкруги холодні стіни, немилосердно розправлене укривало ліжка на тому місці, де повинна була сидіти її матір. Маргарита бігла до Сильвію, жадібно ковтала аромат сухої лаванди, наче зберігши аромат, могла повернути лагідну затишність видіння. Вона довго молилася перед ста-

туеткою Пресвятої Діви й розмовляла із нею, наче то була її мати... Сонце різнобарвними променями пробивалося крізь вітражі каплиці, фарбуючи холодне повітря різними кольорами. І Маргарита думала про смерть, про звільнення, яке вона принесе...

Маргарита сповідалась своєму духівнику, щиро розповіла про свої роздуми. Той налякано дивився на дівчину. Звідки такі грішні помисли взялися в її невинній голівці? Він запевнював Маргариту, що це гріх, навіть думки про смерть гріховні, і розгублена дівчина, нарешті зрозумівши, розридалась. Збентежений духівник про щось довго спілкувався із мадам де Белльваль, й наступного дня кожен мешканець замку намагався розвеселити Маргариту. Менестрелі цілий день співали пісень, від веселих мелодій фрейліни маленької графині навіть ходили танцюючи. Скасували уроки латини, й мадам де Белльваль читала дівчині на ніч старовинні легенди.

На Різдво привезли подарунок від графа д'Етана – маленьку статуетку святої Маргарити зі слонової кістки та браслет із перлинами. Посланці від графа були першими відвідувачами Бенона, відтоді як Маргарита переїхала. Маргарита подякувала, висловивши за порадою дами де Белльваль шкодування з приводу того, що граф не приїхав особисто. Насправді вона зраділа, бо у присутності Рішара почувалася незручно.

– Пресвята Діво, Королева Небес, Володарко Землі, – Маргарита прикрила очі, охоплена незвичним спокоєм й розслабленістю, – я прошу у Тебе милосердя до моєї родини, моїх сердешних братів, ув’язнених у Англії, до Жанни, Ізабелли...

Маргарита бачила церкву Сен-Обен близько Ла-Ферте, куди вони ходили молитися на Різдво, каплицю замку, холод, який скував Коссон кригою, й дівчата сміючись падали, підводились і знову падали на ковзкий лід... Маленька племінниця Жанна не встигала за ними, плакала, вітер підхоплював її вбрання, плутові її русяве волосся, вихователька брала її на руки, щоб заспокоїти...

– Я прошу в Тебе, Пречиста Заступнице, миру, щоб мої брати повернулись додому. Й прошу в тебе справедливої кари ворогів наших, – не по-християнськи закінчила Маргарита. – Амінь.

Капелан, який розчув її слова, нахмурився.

Холод лав відчувався навіть крізь пишні спідниці сукні й підбитий хутром плащ. За різнокольоровими вітражами вечоріло. Рано, як завжди у грудні. Свічки мляво освітлювали синюваті стіни. Маргарита чула рідкі крики чатових, сміх служниць, хворобливе каркання круків. У напівтемряві обличчя Богородиці здавалося скорботним.

Маргарита ще раз перехрестилась і вийшла з каплиці. Сніг падав м’якими клаптями з синього оксамиту неба. Вона підняла голову догори. Сніг танув на теплому обличчі та

стікав важкими краплями, як літній дощ. Різдвяна зоря жовтим оком дивилась на неї, й Маргариті подумалось, що у цю саму мить на цей золотий вогник дивиться її сестра, брати, Жанна... Вона слабко посміхнулась. На темно-синіх очах проступили сльози. І вона ладна була закричати із розпачу про те єдине бажання, єдине прохання до Богородиці, яке гостро зрозуміла лише тепер, коли чужі вітри зривали її плащ й холодом сушили сльози.

– Діво Маріє! Позбав мене від цього всього, нехай все повернеться, як було! Нехай все повернеться!

Частина I

1420

*Моя панно білолиця,
Ти зі мною залишишся
На цю дивну ніч...
Бретонська пісня*

Філіпп де Прюнель ніколи не думав, що повертатиметься у Бретань, досі чужу його серцю, із такою радістю. Неповні п'ять років англійського полону залишили в ньому лише нестримну та невтомну жагу життя. Минув лише тиждень, тільки сім коротких, як сон, днів, а він уже забув вогкі стіни в'язниці, безсилий гнів, приглушений, спалений десь у середині шал, власну безпорадність, безсонні божевільні ночі, коли жадібно ковтаєш крізь ґратку свіжість чорного неба, каламутні дні з єдиною думкою про втечу. Філіпп острожив коня так, наче тікав від самого диявола, летів порожніми ще полями, до хрипоти кричав щось, зухвало посміхався кожній зустрічній дівчині, жадібно пив вино одним ковтком, щомиті хапався за держак меча, щоб упевнитися, що нарешті зброя при ньому...

Була зима. Незвично тепла, із жагучою обіцянкою ранньої весни, що легко дарує надію та безпричинну радість самим подихом повітря.

Лише від чого радість? Філіпп не розумів, справді не розумів причини своєї радості. Родина Прюнеля влізла у великі борги, аби викупити його з полону. І якби частку викупу не заплатив граф Рішмон, сидіти б йому в англійській в'язниці ще довгі роки. Францію безжально крають чужі солдати – король Генрі захопив цілу Нормандію, зухвало й жорстко, як завжди. Йому майже не чинять опору: більшість французьких сеньйорів досі бранці, король – у полоні божевільня, дофіна, замішаного у вбивстві герцога Бургундського, – вигнано. Після Азенкуру арманьяки та бургундці ще лютіше зчепили пазурі громадянської війни навколо королівства. Королева Франції¹⁹ радо запропонувала англійцю руку своєї молодшої дочки, принцеси Катрін, обіцяючи у посаг французьку корону. Забаганкою долі її підтримав наймогутніший васал корони – молодий герцог Бургундський²⁰, ладний поклонитися англійському королю, аби лиш помститися дофіну, якого прямо звинувачував у вбивстві батька. Божевільний король Франції, єдиний законний володар, помазаник Божий, розгублено блукає темними коридорами палацу Сен-Поль, забувши власне ім'я, титул, дітей і всіх, хто його зрадив. Вигляд у нього жахливий: скуповджена борода, нечесане сиве волосся, довгі брудні нігті, він по декілька тижнів не дозволяє нікому себе перевдягнути. Королева давно не показується його величності на очі, бо король кидається на неї,

¹⁹ Ізабо Баварська.

²⁰ Філіпп Бургундський, син убитого у 1419 році Жана Безстрашного.

як цїпний собака. З королівських дітей із батьками залишилася лише незамїжня принцеса Катрін, королева тримає її при собі, роздумуючи, як дорожче продати її руку та спадкові права. Дофін Шарль, молодший син короля, останній, що вижив із кволого виводку, давно живе в замку своєї тещі чи в Буржському замку, що успадкував від двоюрідного діда. А відтоді, як в його присутності вбили герцога Бургундського на мосту Монтеро, кажуть, родина зреклася принца, бо вважає його винним в цьому жахливому злочині.

І навіть коли Філіпп згадував ці ганебні для кожного француза речі, тривожна радість, п'янка й легка, не полишала його. Вільний, нарешті вільний! Він острожив коня, поспішаючи назустріч своїй долі.

Філіпп де Прюнель вїхав у Ренн, почувуючись щонайменше завойовником у переможеному місті. Його дивом пізнавали, вклонялись вітаючи, молоді, пишно вбрані дами герцогині червоніли й ховали ніжні обличчя за розкішними віялами. Філіпп відповідав пихато, майже недбало, обпикаючи різким поглядом зелених очей тендітні личка юних фрейлін, ще більше приголомшуючи їх, бо ж за ці сім днів пізнав те, чого був позбавлений майже п'ять років, про що марив безсонними спекотними ночами, у чому не губився сам і без вагань губив інших. Із часу звільнення він відчував надлишок всього: сили, бажання, голоду й спраги, але упивався цим. Тут, при дворі герцога Бретонського, Філіпп відразу здобув

ореол героя. Він був при Азенкурі, нічим не зганьбив себе, послідував за своїм паном у полон та пробув у англійській в'язниці майже п'ять років. Дами проводжали його збентеженими поглядами, молоді шевальє зверталися до Філіппа із великою повагою, так, наче йому було років п'ятдесят.

Під чорно-білим балдахіном із гербом Бретані сидів кременний герцог Жан, міцним плечам тісно в пурпуені²¹, поруч бліда замислена герцогиня. Колір шкіри, потемніння на підборідді та щоках, синці під очима видають її вагітність швидше, ніж просторе широке плаття з хутром куниці. Шляхетні дами на її терміні вже давно мають замкнутися в пологовому покої із дамами та пупорізками, а вона й досі при дворі, аби лише не випустити з рук ані крихти влади над герцогом. Герцогині непереливки, в неї сильно набрякають ноги, навіть довелося замовити нове широке взуття, дитина дуже вертка, весь час б'ється, сидіти нерухомо годинами на прийманнях все важче й важче. Та впертості в її світлості у надлишку.

Філіпп квапливо стягнув барі й опустився на одне коліно. – Підводьтесь, месье де Прюнель, – ласкаво наказав герцог.

Улещений тим, що герцог пам'ятає його ім'я, Філіпп посміхнувся.

– Сподіваюсь, ви привезли добрі новини? – продовжував Жан, швидко озирнувшись до напруженої герцогині.

– О, так, монсеньйоре. Король Англійський обіцяв звільнити вашого брата, графа де Рішмона на Трійцю. Я привіз

²¹ Короткий жакет із широкими плечима та баскою.

листа від його світлості.

Із низьким, чи не запопадливим уклоном Філіпп передав перев'язаний червоною стрічкою пергамент. Герцог швидко зламав круглу печатку. Читаючи, він час від часу підводив стривожений погляд на Прюнеля. Потім знаком відпустив придворних, залишивши лише братів: Рішара д'Етана та Жиль де Шантосе. Герцогиня навіть не поворухнулась, іти геть вона не збиралась.

– Месьє де Прюнель, мій брат не пише про це... Але ж ви повинні знати. Що король Англії вимагає за звільнення графа де Рішмона? – спитав герцог, не зводячи очей із юнака.

– Всебічної підтримки, монсеньйоре. Король Генрі звільнить графа де Рішмона, коли той присягне йому на вірність і...

Голос Філіппа зробився глухим, й уся його радість розбилась об землю, наче їй раптово підрізали крила. Жиль де Шантосе, ревний прихильник союзу з Англією та Бургундією, задоволено посміхався. Блідий, замислений Рішар д'Етан озирнувся до герцога:

– То з ким же ми тепер, мій брате? З дофіном чи англійцями?

Герцог знову стривожено глянув на герцогиню Жанну. Її обличчя стало сірим, наче з каменю. Невже знову? Знову це кляте балансування на краю прірви? Між братами, кузенами, дядьками й племінниками, де усі одне одному родичі як не по крові, так за шлюбними угодами.

– Бачить Бог і Пресвята Діва, я хотів лише нейтралітету, миру в своїх володіннях... Як стану на бік дофіна – англійці не відпустять Артюра, коли ж підтримати короля Генрі – дофін знову натравить на нас Пантьєврів...

Пантьєври! Герцогиня важко видихнула. Як же вони їй осточортіли! Одвічні заколотники із примарним правом на Бретонське герцогство, але чіпкі й плодючі, як бур'яни. Чотирьох синів породила кульгава дияволиця Марго де Пантьєвр: усі міцні, бунтівні та злопам'ятні. Дурноголові й невиховані, жодної поваги до королівської крові.

– Варто триматися найсильнішого, мій брате, – багато значно промовив Жиль де Шантосе, перекручуючи важкі каблучки на товстих пальцях, безперечно маючи на увазі союз із Бургундією.

– А ти що скажеш, Рішаре?

– Якщо зректися англійців, я втрачу Мант, якщо залишити дофіна – втрачу Етан. Майже рівнозначно з погляду річних доходів.

Герцог Жан нахмурився. Як не крути – вони програють, Бретань програє. Підтримка будь-якої сторони коштуватиме його герцогству солдатів, грошей та напевно котрихсь з прикордонних фортець. Холодну важку тишу порушив ясний і владний голос герцогині Жанни, що перша опанувала себе:

– Нас ніхто зараз не змушує обирати союзників. Тож тримаймося нейтралітету якомога довше. Чекатимемо, хто запропонує більшу ціну та надійніші гарантії.

Вона була не надто мудрою жінкою, тому давала свої поради чоловіку прилюдно. Проте брати герцога давно звикли до її манер. Зрештою, герцогиня була дочкою короля, тому мали б виказувати повагу, та й слова її часто мали сенс.

Нарешті вимушена тривожна посмішка освітила суворе обличчя герцога. А вона має рацію, його мила Жанна! Раптом він згадав про Прюнеля, який мовчки стояв біля графа д'Етана.

– Мій брат Артур вельми задоволений вашою службою, месьє.

Філіпп ще раз схилив голову.

– У вас є бретонські володіння?

– Так, від матері я успадкував замок на кордоні з Анжу, в сеньйорії його світлості графа д'Етана.

– Рішаре, ти ж іще не вирішив долю сердешної мадемуазель де Кламсі?

– Ні, брате, не встиг, вона ледь досягла шлюбного віку. То ж маю повернутися до цього питання.

– Віддай її за месьє де Прюнеля, щоб привести до ладу її маєтності. Гадаю, що призначені опікуни крадуть більше, ніж потрапляє до моєї скарбниці у вигляді податків.

– І справді, як погодитесь служити під моїм штандартом, месьє де Прюнель, я дам вам за службу Шато-ле-Мур, як батьку мадемуазель де Кламсі.

– Це велика честь, ваша світлосте, – Філіпп де Прюнель низько вклонився.

– То й добре, з Артюром я вирішу. Така моя воля, – завершив герцог і знаком відпустив присутніх.

Так Філіпп де Прюнель, сам того не чекаючи, став комендантом Шато-ле-Мур, отримавши на додачу рудувате пухкеньке дівча, солодке й лагідне, як мед. Юна мадам де Прюнель не мала інакших бажань, ніж догоджати своєму чоловіку, що безперечно швидко йому набридло. Його тіло прагнуло гостріших розваг, а розум – більш витонченої жінки. Тому Філіпп і справді зрадив, отримавши наказ графа д'Етана нарешті забрати з Бенона дамуазель Маргариту.

У той самий день, коли Філіпп де Прюнель залишив Ренн, аби привезти наречену графа д'Етана, у найбільшій залі герцогського палацу, увішаній коштовними гобеленами та біло-чорними гербами Монфорів, герцог Жан приймав свого спадкового ворога, Олів'є Пантьєвра, що спав і бачив себе герцогом Бретонським. Олів'є де Пантьєвр тричі схилився перед герцогом Жаном. Схилився низько і запопадливо, та все ж не так низько, щоб приспати страшні підозри герцогині та споконвічну недовіру герцога. І лише коли граф де Пантьєвр за три кроки до трону впав на коліна і, опустивши неприкриту голову із чисто виголеним гладким загривком, через силу приборканих гордощів голосом попросив прощення за всі минулі образи, уїдлива подоба посмішки розтягнула уста герцога. Він деякий час мовчав, не без задоволення дивлячись на опущену голову свого ворога й каміння підлоги, що безперечно різало та роздирало йому коліна. Але, попри

щирі сподівання Пантьєвра, герцог не звелів йому встати, тож він продовжував на колінах, спідлоба дивлячися на гаптовані золотом поли герцогського опелянда.

– Я присягаюсь вам, мій сеньйоре, що я й брати мої віддані вам довіку і лише вашій волі покірні... – глухо вимовив Олів'є, наче ті слова застрягли у нього в горлянці, як сухий хліб.

– Добре, добре, кузене. Ваші клятви мене тішать. Коли б почути такі ж і від ваших відчайдушних братів, – додав герцог, зустрівшись поглядом із досі насупленою, аж до кінчиків пальців недовірливою герцогинею.

– Як глава роду, я присягаю на вірність і від імені моїх братів. А коли ваша воля, монсеньйоре, почути їх особисто, то з радістю передаю вам запрошення моєї матері, мадам Маргарити, прибути на свято в Шантосо, яке вона влаштовує за три дні.

Герцогиня Жанна зміряла Пантьєвра роздратованим поглядом. Свято в Шантосо! Стара Маргарита де Кліссон, графиня де Пантьєвр, тільки й чекає, аби підкласти герцогу у ліжко котрусь зі своїх дівчат, а потім нашіптувати за її допомогою вигідні їй рішення. Герцог, з погляду власної дружини, людина і так безвольна й слабка, він жодного рішення не ухвалить, допоки тричі не порадиться з братами, а головне – з нею. Таких чоловіків жінки за лье впізнають, аж шкірою відчувають їх. От і приміряє кожна скороминуща коханка на свою зарозумілу голівку корону герцогині. А коханки з кож-

ним роком усе молодші й молодші, остання, Одетта де Мюре, – п'ятнадцятилітнє дівча, яке навіть доходило до відвертого зухвальства у розмовах із герцогинею. Герцог за кожную ніч із нею розраховувався дорогими подарунками: коштовними тканинами для суконь, перснями, міланськими хортами... Герцогиня із огидою і, переборюючи природжену жадібність, перебирала ті рахунки із скарбничим: заплатити *par le duc*²². Важко ж було спекатись тої Одетти! Кого ж стара графиня де Пантьєвр хоче підкласти у герцогське ліжко цього разу: кривобоку дочку, племінницю чи просто гарну, віддану родині даму? Відпустити герцога в Шантосо рівнозначно втраті контролю над ним. Герцогиня Жанна озирнулася до свого чоловіка, всім своїм виглядом виказуючи невдоволення запрошенням молодого Пантьєвра. Погляд її блакитних очей став крижаним та колючим, уста збіглися в тонку білу смужку. Проте висловити своє незадоволення вголос за такого велелюдного зібрання герцогиня все ж не посміла.

Герцог поквапився відповісти графу, що так і стояв навколішки.

– Я з радістю прийму ваше запрошення, кузене. І підводьтесь, підводьтесь... Немає жодного сенсу стояти на колінах.

– Монсеньйоре, хіба ж ваш брат не супроводжуватиме вас?

– Мій брат? Авжеж, Рішаре, ви поїдете зі мною. І не хвилюйтесь, – швидко перебив герцог молодшого брата, що хо-

²² Волею герцога.

тів щось заперечити. – Ваша наречена нікуди від вас не втече. Гадаю, ми встигнемо повернутись у Ренн ще до того, як вона поскладає всі свої сукні у дорожні корфи в Беноні, чи куди ви там її відправили.

Замислений граф д'Етан вклонився, показуючи, що покірний волі брата. Та у той день його хвилювало геть не повернення юної нареченої. Їхній роман із Рене де Бретейль давно вже перестав бути таємницею для двору, навіть побожна герцогиня Жанна, що не терпіла легковажності серед своїх придворних дам, дала Рене спокій, упевнившись, що та отримала до своїх чіпких ручок графа д'Етана, а не її чоловіка. А герцогський двір тихо засичав плітками, чекаючи на невідворотне повернення принцеси Орлеанської та якусь необережність мадам де Бретейль, що подарувала б графу бастарда. Рішар знав, що він має ставитися до свого шлюбу простіше – як до політичної угоди, яка п'ять років тому була вигідною його старшому брату, але десь у глибині душі він злостився на герцога і не міг йому пробачити, що саме він став пішаком його політичних розрахунків. Сам герцог Жан, попри всі свої швидкоплинні захоплення, щиро кохав свою дружину: їх повінчали ще дітьми, й вони вирости разом. Артур де Рішмон був до нестями закоханий у дофіну²³, дружину свого покійного друга, спадкоємця французького престолу. Жиль де Шантосе вже десять років упадав коло вдовиці свого ва-

²³ Маргарита Бургундська, дочка покійного Жана Безстрашного, сестра герцога Філіппа Бургундського.

сала. А знаючи зшаленілу й нестримну вдачу Артюра і Жилля, герцог Бретонський вирішив скріпити союз із арманьяками шлюбом Рішара. Правду кажучи, окрім віку нареченої, дорікати не було на що: він отримав онуку короля Франції із гарним посагом, не криву, не горбату, не кульгаву, навіть писемну та добре освічену. Хоча це не має жодного стосунку до того, що від неї чекають перш за все: народження здорових дітей та покірності волі чоловіка.

Розряджений у срібно-чорні парчеві плащі, почет герцога Бретонського залишив Ренн. Із луарської долини віяв ще прохолодний, але такий звабливий вітерець, наче ось-ось крізь важкі глиби розмерзлої землі проріжеться зелена травиця й перші квіти. Граф де Пантьєвр їхав поруч із герцогом та регочучи переказував якісь непристойні жарти двору вигнаного дофіна.

За кілька льє до Шантосо, анжуйського замку Пантьєврів, де стара графиня мала влаштувати пишне приймання для герцогського почту, бретонці зупинились, бо потрібно було перетнути Луару вузьким стареньким місточком. Герцог Жан спішився й квапливо перехрестився перед кам'яним розп'яттям, поставленим під дерев'яним навісом біля самого мосту. За герцогом поквапилися спішитися його брат Рішар та п'ять чи шість найближчих двірних. Та коли вони перетнули половину мосту, паж Олів'є де Пантьєвра вихопив якусь деревину з настилу, руйнуючи переправу.

– На біса! Що тут відбувається? – закричав переляканий, відрізаний від світи герцог.

Жиль де ШАНТОСЕ

...Жиль де Шантосе, гладкий, розряджений
у оксамит і парчу манірник, що прагнув лише
задоволень і розваг. Із трьох братів герцога Жиль
мав найбільшу схильність до таємної дипломатії,
плетіння інтриг та влаштування заколотів —
тут він почувався як риба у воді.

Більша частина його почту безпомічно товкла багнуку на крутому березі Луари, не маючи жодної можливості приєднатися до свого пана. Украй розлючений герцог, ще у своєму шалі геть не відчуваючи страху, не усвідомлюючи загрози, почав шукати Пантьєвра, який встиг перетнути міст, але ані його, ані зрадливого пажа вже не було поруч. Натомість із Шантосо виїхав загін вершників. Герцог скам'яніло рахував списи. Потім якось затравлено озирнувся до свого брата – їх тут лише шестеро. Ковзкий холодний піт гадюками стікав по спині. Аж тут герцог Бретонський помітив, що попереду списоносців верхи їдуть пантьєврівські брати: Шарль та триклятий Олів'є.

Шарль де Пантьєвр наблизився до герцога зухвало й загрозово, наче мав намір розчавити його конем. Потім Шарль вихопив шпагу й торкнувся нею розшитого золотом колета герцога.

– Монфоре, ми беремо тебе у полон, за наказом його вишуканості дофіна Франції, – огидно посміхаючись, промовив Пантьєвр.

– Що ти верзеш, підступний зраднику? Як насмілився? – заверещав герцог, але всередині щось обірвалось – він раптом відчув, що вже не має жодної влади чи сили.

Свита герцога на іншому березі марно місила багнуку. Якись відчайдушні сміливці кинулися просто у воду, але берег був надто крутий, вони випали з сідельників і безсило борсались у крижаній воді.

Челядь Пантьєврів кинулася до герцога з мотузками, сподіваючись зв'язати його. Але четверо дворян та граф д'Етан, вихопивши мечі, оточили герцога, не підпускаючи пантьєврівських прихвоснів.

– Взяти їх! Взяти! – заверещав старший Пантьєвр, скаженіючи від того, що залишки почту герцога насмілились чинити спротив.

Цей гарячковий і нерівний бій Рішар д'Етан геть не пам'ятав: його зрадливо оглушили ударом по голові ззаду. Він безпорадно впав під ноги вже пораненим товаришам. Герцог відбивався відчайдушно, тричі його намагалися скрутити, завалити на землю та зв'язати, і тричі він скидав з себе нападників, як величезний кабан розкидає мисливських довгоногих псів. Брати Пантьєври і справді спостерігали за ним, як за травлею звіра на полюванні. Та добити його, встромивши рогатину під серце, не могли, матінка, стара графиня де Пантьєвр, наказала притягнути герцога живим.

Коли герцога нарешті спромоглися зв'язати (аж троє навалились йому на спину всією вагою), почет вже не являв собою жодної загрози. Граф де Пантьєвр звелів лише забрати брата герцога й одного дворянина зі свити, рани якого видавались несерйозними. З решти зірвали коштовності, відібрали зброю, познімали коштовні оксамитові плащі та покинули.

На тлі яскраво-синього неба зухвало розвивались пантьєврівські прапори над Шантосо. Але, попри всі сподівання

герцога, до замку його не повезли. Лише на деякий час його під надійною охороною залишили під стінами Шантосо – Олів'є мав порадитись про щось зі своєю невгамовною матінкою. Коли Пантьєвр повернувся, вже сутеніло. У герцога затекли руки й ноги, страшенно хотілося пити. Але сердешному навіть не дозволили злізти з коня. Він краєм вуха почув, що стара графиня звеліла везти його до замку Палуо в Пуату, тепер рука його дівера дофіна²⁴ в цьому нападі була незаперечна. Усю ніч сердешний провів у сідельнику, із жахом помічаючи, що його молодший брат, зв'язаний та перекинутий поперек коня обличчям вниз, досі не отямився.

Ті декілька днів і ночей дороги видалися герцогу Бретонському найбільшим пеклом у його житті. Навіть у ті короткі зупинки, які Пантьєвр робив на ніч, герцогу не дозволяли спішитись, не давали їжі чи достатньо води. Коли він просив пити, хтось із пантьєврівського супроводу виливав йому в обличчя з піввідра води, якою поїли коней. А залишений на морозі верхи, герцог навіть не мав змоги бодай трохи поспати.

– Коли ж вашій милості, – кривив губи Олів'є де Пантьєвр, – ще спаде на думку якась потреба, то нехай робить це на коні, нам на розвагу.

І герцог чи не із заздрістю поглянув на непритомного Рішара. Хоча б він позбавлений цього приниження!

²⁴ Шарль, син короля Шарля VI та Ізабо Баварської, майбутній король Шарль VII.

У Палюо герцога закинули у кам'яний мішок, де від вогкості не можна було вільно дихати, а від нахабності зголоднілих пацюків – спати. Дякувати Богу, йому вдалося повернути до тям Рішара. А потім вони із графом д'Етаном поспали по черзі, щільно притиснувшись один до одного, аби зігрітись.

За кілька днів, чи так здалося в'язням, їх витягнули на світ Божий. Від голоду у голові паморочилося, від перебування у суцільній темряві очі нічого не бачили. Потім ще кілька днів жакливих пекельних перегонів і сну верхи на холоді й постійних знущань від Олів'є де Пантьєвра, який із вигадливістю інквізиторського ката описував тортури, які чекають на герцога та його брата.

У похмурий й розпуклий грязюкою день наприкінці лютого розбитий і знесилений герцог Бретонський знову побачив перед собою стіни Шантосо і ненависні прапори Пантьєврів, що переможно й зухвало звисли над неприступним замком. Герцога стягнули з сидельника й потягли сходами нагору, у парадну залу замку. Стихла весела музика, розряджені у оксамит та брокати сеньйори й дами розступилися перед брудними, як біси, чоловіками, яких під руки тягли челядники у камзолах із гербами графів де Пантьєвр.

На почесному місці під гаптованим золотом і шовком балдахіном сиділа стара кульгава Маргарита де Кліссон. Герцога трьома ударами в спину змусили опуститись перед нею на коліна. Розряджений натовп васалів Пантьєврів охнув задоволено і здивовано водночас. Герцог підняв голову і замру-

жив очі – світло свічок і смолоскипів, якими освітлювали залу, видалося нестерпним його змученим очам. Якийсь дворянин засміявся – у неголеному й брудному чоловікові мало хто пізнавав пихатого герцога Бретані.

– Невже це ви, милий племіннику? – на диво ласкаво розпливалась у посмішці Маргарита де Кліссон.

– Чого ви від мене хочете? – запитав герцог, ледве не падаючи обличчям униз від утоми.

– Зречіться герцогського престолу. Зречіться, мій милий племіннику.

– Зректися? Треба думати, на користь ваших зрадливих синів? – оцирився герцог. – Мало ваш батько, славний конетабль Франції, бив вас, мадам.

Маргарита побіліла, як смерть. Колись давно, коли батько герцога помер, лишивши малолітню дитину спадкоємцем герцогського престолу, Маргарита кинулася до свого батька, старого конетабля Франції Олів'є де Кліссона, щоб умовити підтримати права її чоловіка, графа де Пантьєвра, і зректися присяги, яку той дав малолітньому Жану. Але конетабль так розгнівався, що хотів убити доньку. Тікаючи від гніву батька, Маргарита впала зі сходів, а відтоді залишилася кульгавою, як чортиця, на все життя.

– Заткніть пельку! – закричав запальний, не надто розумний Шарль де Пантьєвр, вихопивши меч із оздоблених коштовним камінням піхов. – Ще півслова – і жодного зречення не треба буде, бо я знесу вашу кляту голову власноруч!

– Бачу, ви втратили останній розум, графе. Як і ви, мадам. Як і кожен дворянин, що присутній тут і дозволяє це неподобство, – почувся спокійний, хоч і дуже стомлений, голос графа д’Етана. – Який вам зиск від того, що мій брат зречеться? У мого брата – три сини від законного шлюбу. Його сини, мої племінники – онуки нашого благословенного короля. Навіть якщо ваше зухвальство сягне таких меж, що ви піднімете руку на герцога Бретані, вашого законного сюзерена, навряд дофін пробачить вам, що ви вб’єте його племінників, дітей мого брата. Та навіть коли ви вб’єте монсенйора герцога, усіх його дітей та мене, згадайте, що наш брат Артюр де Рішмон у англійському полоні, і ви над його життям не владні. І над його спадковими правами ви не владні: він законний син законного шлюбу, мати його – вдова, королева Англії, король Франції – його двоюрідний дядько. А за прихильність Бретані англійський король негайно його відпустить з полону.

Четверо спантеличених недалекоглядних синів Маргарити озирнулися до своєї матері. Вона якусь хвилину мовчала, а потім промовила холодним і дзвінким, як криця, голосом, що геть не вгадувався за її немічною кривобокою плоттю:

– Ми триматимемо клятого Монфора у катівні Шантосо доти, доки ваша мила дружинонька не пообіцяє зречення від свого імені й від імені ваших дітей і не присягне найстрашнішими пекельними муками, що не сперечатиметься більше за владу над Бретанню, а прийме разом із ними постриг у

якомусь глухому монастирі!

– Ви погано знаєте герцогиню, – озвався герцог із неприхованим задоволенням і внутрішньою впевненістю. – Вона не купить моє життя, позбавивши земель власних дітей.

– Що ж, тоді війна. А війна ні до кого не знає милосердя – ані до жінок, ані до невинних дітей, – криво посміхнулася Маргарита де Кліссон. – Не хочете віддати – візьмемо самі. І якщо для цього треба перебити усіх Монфорів до останнього, ми це зробимо. Присягаюсь!

– І ми присягаємося! – голосно повторили четверо її синів.

Стара графиня мовчазно й дуже повільно зробила знак своїм слугам, і ті виволокли герцога з братом, навіть не піднявши з колін, роздираючи у кров шкіру на ногах...

Коли за полоненими замкнули ковані двері із маленьким, затягнутим іржавою ґраткою віконцем, герцог упав хрестом на вологу підлогу й заривав від розпачу:

– Я не можу вже! Не можу терпіти це приниження...

Рішар, що два чи три рази за все життя бачив, щоб його брат плакав, і то були надзвичайні обставини, відказав різко, щоб отямити його:

– Угамуйся, Жане. Ти герцог. Ти не маєш права... А нас витягнуть звідси...

– Хто витягне, Рішаре? Ти певен, що взагалі хто-небудь знає, що із нами сталося? Хіба вони не перебили мій почет, що лишився з другого берега?

Граф д'Етан розгубився. Він повільно підповз до дверей, вимащуючи долонями ковзкі сходинки, через силу підвівся, учепився пальцями в іржаве шорстке пруття й припав вухом до ґратчаної щілини. Десь розмірено капає вода, міриадами дрібніших і тихіших звуків розлітається об кам'яні стіни та губиться далі у тиші. Приголомшливій і всевладній, як те-мрява у кам'яному мішку, що п'є зір та віднімає здоровий глузд.

Права Пантьєврів на герцогський престол досить спірні. Так само, як права герцога. Дивлячись, з чийого боку судити. А початок династійним чварам поклав більш ніж сто років тому прадід герцога, що звався Артюрором, другим цього імені. Після смерті першої дружини, Марі де Лімож, він, не довго чекаючи, зійшов удруге на шлюбне ложе із своєю родичкою Йоландою де Дре. Та народила йому сина та п'ятьох доньок. Складність була в тому, що й від першого шлюбу в герцога залишилось троє синів: Жан, Гі та П'єр. Після смерті Артюра герцогський престол успадкував його старший син від першого шлюбу під ім'ям Жана III, що законних дітей не мав, П'єр помер того ж року. А вже після смерті Жана, зважаючи на те, що його рідний брат Гі помер, а за спадкоємицю залишив єдину дочку Жанну, кволу й кульгаву, герцогом став його зведений брат, теж Жан, син від другого шлюбу Артюра. Відтоді герцогська корона перейшла нащадкам від другої дружини. Чого не могли пробачити нащадки Гі –

його дочка шукала підтримки своїх прав при дворі короля Франції, той одружив її зі своїм кривним родичем Шарлем де Блуа-Шатійоном. Від того шлюбу народився син Жан, що вже в зрілому віці сорока двох років побрався із юною дочкою конетабля Франції Марго де Кліссон.

Від того шлюбу, попри майже тридцятилітню різницю у віці, народилось багато дітей. Вижили чотири сини: Олів'є, Шарль, Жан, Гі та кривобока дочка Жанна. Десять – померли пологами, бо через падіння зі сходів Маргарита не просто кульгала, в неї деформувався таз, і діти задихались в пологових шляхах, пупорізки не встигали їх витягнути та повернути подих. А вже за сім тижнів чоловік знову вимагав спільного ліжка. Від тих безкінечних вагітностей-пологів-дитячих смертей серце її геть скам'яніло. Чоловік Маргарити вдачу мав нерішучу, весь час пив, нив та скаржився на долю і те, що його позбавили законного спадку. Та жодного разу не намагався захистити своє право зі зброєю в руці. Маргарита насправді зневажала його, хоч жодного разу не насмілилась цього виказати. Синам своїм знаходила таких вихователів, аби не вирости такими ж, як батько. Тому усі четверо були справжніми шибайголовами, чия права рука зрослася з мечем. Вони спершу лізли в бійку, а вже потім думали, чи то було варто. У Маргарити честолюбства було на трьох. Якщо покійний чоловік не мав бажання та сил взяти своє, її сини мають повернути законний спадок. Старший, Олів'є, має бути герцогом. І хоч розуму він не видатного, вояка з ньо-

го вийшов добрячий. З тих, кого спершу бояться, а потім вже поважають. Брати його – Шарль та Жан, йому під стать: мізків на заколот чи непокору братові не вистачить. Тому у їх відданості немає сумнівів. Молодший, Гі, – шукач пригод, влада його не цікавить. Його супроводжує шлейф гучних скандалів: коли якась жінка припаде йому до вподоби, Гі викрадає її. Байдуже, з власного будинку, поля, церкви чи ловів. Від простолюдинок та їхніх родин, що скаржаться дофіну, він відкупається. Попри заклики єпископа одружитися бодай з однією дамою (а таких було чимало!), що він збезчестив, Гі досі холостяк. Погрози та залякування єпископа його не цікавлять. Відлучення від церкви він не боїться. Зневажені дами не скаржаться. Навіть коли постають перед церковним судом, притягнуті розгніваними чоловіками та надто побожними родичами, від жодної не почули ані півслова у звинувачення Гі. Потім ховають себе живцем у монастирях. Кажуть, дві наклали на себе руки, бо Пантьєвр знайшов собі інше захоплення.

Чотири сини, як чотири міцні ніжки трону, – будь-яка влада на них утримається. А в законності прав свого старшого сина на герцогську корону кульгава Марго ніколи не сумнівалася.

Весна почалася раптово, аж розтеклася талим снігом полями, оголюючи жовті та лілові первоцвіти та, деінде, травицю. Повітря охопила легкість і незрозуміла п'янка тривож-

ність, тремтливе очікування невідомого. Філіппом від того солодкого п'яного повітря знову оволоділа безпричинна радість, піднесення, відчуття свободи. Свободи від придворного етикету, обов'язків, надто лагідної та солодкої дружини, якої раптом стало забагато в його житті. Йому хотілося відпустити поводи, обійняти шию коня та їхати так, розсікаючи прохолодне березневе повітря...

Маргарита полишила пахучі жовті первоцвіти та випросталася. Вершник! Вершник у червоному плащі! Хіба ж таке буває? Лицар зухвало зупинив коня ледь не перед її носом.

– Дамуазель, якнайшвидше передайте її високості, що прибув посланець від графа д'Етана.

Маргарита стримано посміхнулася, уважна до облич, вона із легкістю впізнала його навіть після п'яти років:

– Месьє де Прюнель, невже це ви...

Філіпп далі не чув, він раптом згадав ті темно-сині очі. Розгублено озирнувся до решти супроводу, які давно стягнули капелюхи й опустились на одне коліно...

– О, ваша високосте... – лиш непевно пробурмотів Прюнель, збліднувши. – Ваша високосте...

– Годі, месьє де Прюнель, підводьтесь, – весело наказала Маргарита.

Побачивши сторонніх, чотири дівчини зі свити графині поквапились перетнути підйомний міст, щоб не залишати свою панну в чоловічому товаристві. Маргарита щось зі сміхом проказала, мабуть, запрошуючи до замку, але Філіпп не

чув її слів. Він, кинувши поводи коня пажу, йшов за Маргаритою, перечіплюючись на рівному місці так, що його супровід почав голосно реготати. Прюнель був приголомшений. Він востаннє бачив Маргариту п'ять років тому, ще дитиною у дорослому вбранні. Тепер їй майже п'ятнадцять. І вона аж бриніла світлою, юною і чистою вродою, наче статуетка Пресвятої Діви у церкві. Білява, синьоока, білошкіра, струнка й усміхнена – вона уособлювала жіночий ідеал, усі жіночі принади, героїнь усіх лицарських романів водночас. За самі її очі, темно-сині, непрозорі й яскраві, якими лише зрідка бувають коштовні сапфіри, можна були вмерти. Господи, аби лиш увесь час бути поруч із нею, милуватись її очима, по-смішкою, хіба ж він сміє сподіватись на інше, ніж вірно й віддано служити їй, як і присягнув п'ять років тому її брату, герцогу Орлеанському?

Маргарита обережно зламала печатку на вузькому пергаменті. Філіпп, як того сам не бажав, не смів подивитись їй у вічі, проте й у підлогу, як диктував етикет, не втупився. Він поглядом зупинився на її руках, тонкі білі пальці розкручували пергамент, і були такими невагомими, що здавалось, навіть той лист для них заважкий. Доля Маргарити – на цьому маленькому клаптику, у цих трьох рядках, буденно нашкрябаних секретарем чи капеланом та недбало підписаних графом. Вона повинна повернутись у Ренн до двору герцога Жана.

– Чи казав монсенйор д'Етан, коли я маю бути в Ренні?

– Якогога швидше, ваша високосте, – відповів Прюнель, схилившись.

Темні кучері його сколихнулись, Маргарита мимоволі здивилась на Прюнеля.

– Хай так, але мені потрібні принаймні три дні... Мадам Белльваль, – Маргарита озирнулась до старої, яка вперто не хотіла залишати свою вихованку наодинці з молодим Прюнелем. – Звеліть підготувати все до від'їзду.

Маргарита нервово, маленькими швидкими кроками міряла покій, перекручуючи каблучки на тонких пальцях, наче хотіла щось запитати, але не наважувалась. Нарешті, ставши обличчям до вікна, вона тихо звернулась до Прюнеля:

– Чому ж граф вирішив мене повернути?

– Але ж, ваша високосте... – Філіпп зникнів. Хіба його вчили розмовляти на такі делікатні теми? Із принцесами?

– Я знаю, що я лише політичний пішак. І граф поквапився мене спекатись, як тільки мій брат, герцог Орлеанський, потрапив до англійського полону... Бенон ще гірший за в'язницю. Сюди рідко приходять листи, я й гадки не маю, що коїться за цими стінами... Але ж має бути пояснення тому, що за ці п'ять років про мене вперше згадали?

– Мадам, граф кличе вас, бо він ваш майбутній чоловік... і має на це право. Не варто шукати інших причин.

Вона це прекрасно знала, але боялась цього простого і природного пояснення. Цього року їй виповниться п'ятна-

дцять – вік шлюбного ложа. Але від самої думки про Рішара її охоплював первісний страх, який паралізував думки. Марно мадам де Белльваль обережними розмовами готувала її до шлюбу. Хіба ж до того підготуєшся? Від тих тілесних подробиць Маргариту починало нудити.

Принцеса так і стояла біля вікна, блукаючи поглядом брунатною безмежністю полів. Плечі її беззахисно здригнулися.

– Ваша високосте, на Бога, – прошепотів розгублений Філіпп, гадаючи, що вона плаче.

Проте Маргарита не плакала. За ці роки заслання вона забула, як то плакати на людях. Також вона знала, що не повинна була ні про що питати Філіппа, чужу їй людину, що від народження стоїть значно нижче за феодалськими сходами, виказати власну слабкість і непевність, необережними словами видати своє ставлення до графа... Але ж надто довго вона тримала у собі глуху злість, невимовлені слова, безсилий гнів, про який ніхто не здогадувався: ані капелан, ані фрейліни, ані мадам де Белльваль. Навіть сестрі своїй, Ізабо, вона не сміла написати те, що в неї на серці, бо очікувала, що все її листування перехоплюють та читають за наказом герцога. Але ж він... Чому саме Філіпп де Прюнель, надто живий привид її дитинства, зеленоокий джура, чому прислали саме його? І на мить, на коротку мить у його присутності Маргарита знову відчула себе дитиною, що, не стримавшись, необережно й надто щиро видала всі свої почуття.

Миттєвість минула, наче дотик феї, наче сива казка, й

Маргарита із жахом усвідомила, що вже не дитина, а хлопець перед нею – не юний паж герцога Орлеанського. Вона раптом відчула усю важкість цих п'яти років, проведених у бретонській глухомані. Вона вже не та принцеса, яка приїхала з Ла-Ферте, яка зіпсувала вбрання і зачіску за єдину радість вільно бігти прорізаним вітрами полем, бо навчилась ховати свої почуття, душити сльози та злегка посміхатись придворною посмішкою, щоб ніхто не здогадався, що в неї на серці.

Вона озирнулась до Філіппа, на її очах не було ані сліду сліз, голос її став штучно спокійним:

– Пробачте мені, месьє де Прюнель... Я і справді інколи відчуваюсь бранкою у цьому замку.

– Ваша високосте, хіба ви тут не господиня?

Вона легко, по-придворному посміхнулась у відповідь і знаком відпустила Філіппа. І саме ця холодна неприродна посмішка розбила усе чарівне повітряне враження, яким Маргарита захопила його. Попри це, Філіпп все одно відчував себе пораненим. І не просто пораненим, а наче від удару зброя розтрощилась, пошматувавши йому серце уламками.

Маргарита відважилася їхати верхи, ця забута дорога до Ренна дивно манила її та змушувала острожити коня. Посланці графа д'Етана поштиво трималися позаду, дормези з дамами та вози з речами повільно тягнулися за ними. Вона зрідка запитувала якісь дрібниці у месьє де Прюнеля, із таємним задоволенням помічаючи, як сувора мадам де

Белльваль незадоволено й стурбовано хмурить лоба у віконці свого дормеза.

У Ренні на неї чекав її суджений, якого вона геть не знала, обличчя якого давно зникло з пам'яті, а присяги – із серця. Маргарита знала, що повинна жити із ним, що інакше й бути не може, що вона має народити йому дітей, дати спадкоємця, знала, що доля жінки не може бути інакшою за ту, яка з ласки брата випала їй. А *femme couverte* – це найкраща доля для жінки, бо тільки так жінка захищена. А тому вона гірко посміхалася, згадуючи захопліві й вражаючі рядки лицарських романів чи старовинних ле про сміливих героїв у червоних плащах та посріблених латах, які з нудьги поперечитувала разів зо двадцять. Там усе було інакше. На те й романи. Життя набагато простіше: у жінки майже немає вибору.

Маргарита знову підганяла коня, щоб на мить відірватись від почту, від галасливих бретонських сеньйорів, від голосінь мадам де Белльваль і набридлого реготу дівчат у дормезі, щоб на хвильку розлетітись на порожнечу у криках ста вітрів і прохолоді зимового повітря. І раптом вона відчула себе такою самотньою, що їй захотілось завити, дико й голосно, як пораненій тварині. Самотній і загнаний, потоплений страхом, який ковзким холодом стікав по спині. Вона б зараз віддала все на світі, аби їхати піщаною дорогою між каштанами до Ла-Ферте чи Блуа, до якогось замку її дитинства, зістрибнути з коня та побігти нагору старими скрипучими сходами, відчинити двері із розтрісканою позолотою на різь-

бі та побачити, як її брат Шарль відірве замислений погляд від коштовного фоліанту, як Філіпп підхопить угору та розцілує її в обидві щоки, а мала Ізабо та Жанна повиснуть на її шії... Вона навіть поводи випустила, бо сльози застилили очі й сушили шкіру.

–Ваша високосте, на Бога!

Маргарита тільки зараз помітила Філіппа. Але її страшенно роздратувала його присутність, те, що він бачив сльози розпачу й безсилля на її очах. Вона вже хотіла відіслати його геть і наказати не заважати їй, але, розпачливо хитнувши головою, тільки поквапила коня. Прюнель був спантеличений: від жіночих вибриків та сліз він ніяковів. Це надто складно для розуміння, тут нема жодної логіки. П'ять років у засланні, аж тут наречений кличе назад, нарешті шлюб буде консумовано, і в неї буде те життя, задля якого вона народилася, життя заміжньої шляхетної дами. Чого ж плакати? Дивне створіння!

Філіпп був людиною обов'язку та простих почуттів. Відколи він народився, добре знав, що його обов'язок – служити герцогу Орлеанському та королівству Французькому. Був живий старший брат, а це означало, що його доля – прожити життя воїна, можливо, ніколи не одружуватись і не мати законних дітей. Можливо, безславно померти десь на Святій землі в одному із останніх хрестових походів. Так було до Азенкуру. Жінки в його житті були також прості, захоплені ним до нестями та покірні його волі. Він рідко упадав за

ними, скоріше, вони зліталися до нього, як метелики на вогонь свічки. Вони рідко цікавили його після того, як кілька разів ділили з ним ложе. Такою простою була і його дружина Марі. Ці жінки геть не зачіпали його серця, не хвилювали розум. Йому не хотілося писати віршів чи носити їхні кольори, не хотілося марити про миттєвий погляд чи лагідне слово, як колись, при куртуазному дворі герцога Орлеанського усі пажі (звісно, що потай) упали навколо молоді герцогині Бонни.

Ренн зустрів почет принцеси Орлеанської ошциреними бійницями й замкненою брамою, хоча стояв день. Нарешті, коли Маргарита опинилась у місті, ані їй, ані месьє де Прюнелью ніхто не міг пояснити, де герцог, герцогиня, чи бодай граф д'Етан, яким принцеса мала засвідчити свою повагу. Щиросердно зрадівши відсутності чоловіка, Маргарита звеліла облаштувати свої покої, які ніхто навіть не здогадався прибрати до її приїзду. І поки незадоволені служебники під уважним наглядом мадам де Белльваль витрушували пил із гобеленів, Маргарита обережно спробувала відчинити дверцята, що з'єднували її покій із ліжницею чоловіка. Марно. Їх замкнули з того боку. Маргарита розчаровано відступила. Зрештою, вона все одно не мала права туди заходити. Граф має приходити до неї, до своєї ліжниці чоловіки кличуть лише шльондр.

Лише надвечір її запросили до покоїв герцогині.

Маргарита квапливо ступила три кроки й присіла у реверансі, й лише коли підвелася, зрозуміла, що вона в породільному покої, завішаному зеленим оксамитом, білою парчею та гербом із королівськими лілеями. Герцогиня ніколи не забувала, що вона – дочка короля Франції. Біля широкого породільного ліжка герцогині Жанни стояла колиска. Маргарита знала, що мала б прийти з подарунком, але жодна душа не попередила її, що у герцогині народилося дитя.

– Підійдіть, мила кузино! – голос Жанни, хоч і слабкий після перенесених страждань, все одно бринів природженою владністю.

– Мадам, як ви почуваетесь? – тихо спитала Маргарита, так і зупинившись біля дверей.

– Почуваюсь... Янголе мій, та й ви самі скоро з ласки Божої знатимете... Підійдіть ближче, – герцогиня вказала тонкою пещеною рукою на край ліжка. – Сядьте.

Попри пережиті страждання, герцогиня сиділа дуже прямо. Принцеса слухняно опустила на край ліжка, накритого зеленим укривалом.

– Уже геть доросла, мій дівер давно мав вас покликати до себе. Що з вами, серденько? Ви зблідли? Присягаюсь, вам нема чого боятися... На те доля жінки. Зробіте, як ваш чоловік вам накаже. Інакшого способу отримати дитину не вигадали... – раптом посміхнулася герцогиня. – Коли ваш чоловік повернеться, вам представлять ваших придворних дам, дружин васалів графа. А щодо мого двору – то за титу-

лом й родом ви будете першою дамою. І повірте, моя люба, що тут більше честі, ніж клопоту...

Маргарита за знаком герцогині схилилася у прощальному реверансі і зникла з покою. Лише після того, як придворна дама замкнула двері, герцогиня, все ж приглушивши стогін, дозволила собі знову лягти. Вона щойно пережила свої найважчі, сьомі за ліком, пологи, що тривали майже три доби, бо дитя було у неправильному положенні. Весь час випадала то ручка, то ніжка, то пуповина. Це все доводилось управляти назад. Пупорізки навіть застосували переверот стрічками, аби звільнити герцогиню від плоду. Та найбільше їх турбувало, що герцогиню досі лихоманило, кровотеча то вщухала, то починалася знову від найменшого напруження, у неї геть не було сил, аби хоч раз підвестися. У ті часи більшість жінок помирала не від кровотечі, що раптово відкривалась після пологів, а від лихоманки, що вбивала породіллю іноді й за кілька тижнів. Засумнівавшись у власних силах, одна з пупорізок пішла poradитись із Сильвіо. Той, вислухавши уважно, зварив зілля. Тричі перехрестивши його дорогою до породільного покою, жінка напоїла її високість, після чого лихоманка спала та більше не поверталась.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.